

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Иинтилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

№ 86
(17887)

2010 чылдың
июль 20,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

Уругларның дыштанылгасы

Программа күүселдези

ЧАЙ — УЗУН БАЙЫРЛАЛ

Чайгы дыштанылга — чүгле бичи чуртталга эвес, улуг делегей. Ол делегейге бистиң уругларывыс тарын тывар азы илередир ужурлуг, ында уруг үзү кол.

ажылдар чоруп турар. Стационар лагеривисте ийги ээлчег чоруп турар. Эрткен чылын чугула херек эмчи херекселдери-биле лагерьлеривисти хандырып шыдапкан бис.

тынын берген дайынчыларывыска тураскаадып, сактышкын болгаш кажыдалдың митингилерин эрттирген.

Кожуунуң лагерьлеринде назы четпээннер аразында багай салдарга алзыптар байдалды баш удур болдурбас талазы-биле ажилдарны идепкейжиткен: хана солуннарны үндүрүп, чурук мөөрейлерин эрттирип, кадык-чаагай амыдыралдың эге билгилерин өөредиринден аңгыда, профилактиктиг угланышкынның солун мөөрейлер база болуп турар. Оон ыңай лагерьниң хүн чуруму езугаар уругларның сонургалы-биле бичи бөлгүмнер база ажилдап турар. Уруглар база ада-иелерниң аразында айтырышкын эрттиргениниң түнели-биле лагерьлерге дыштаныры кончуг эки болгаш солун деп үнелелди берип турарын тодараткан. Чылдың-на лагерьлеривисте дыштаныр күзелдиг уругларның саны көвүдөп турары бадыткаттыңан.

Бирги ээлчегде, улуг класс уругларының чайгы үеде хаара туттунганын организастаары-биле кожуунуң хамаатыларны ажилга

«КӨДЭЭ КУЛЬТУРАНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ»

«2009-2010 чылдарда Тыва Республикага культура болгаш уран чүүлү деткириниң күрүне программасы» тускай сорулгалыг республика программасы Тыва Республиканың культура политиказының сорулгаларын кыска үениң дургузунда чедип алырынче угланган. Оон кол-кол сорулгалары:

— чурттакчы чонга эки шынарлыг ачы-дуза чедирилгезин көргүзери-биле культура болгаш уран чүүлдүн оран-саваларын модернизастаары болгаш техниктиг эде дерилгези, культура албан черлериниң материалдыг баазаның кош-каа чидиг айтырыгларның бирээзи болуп артышпаан (септелгениң эргежок чугулазы, тускай дериг-херекселдер-биле четчелээшкени, оран-сава тудуу), оларны шиттирлээринге элээн хөй акша-хөреңги херек.

2010 чылда Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының 17 төп культура бажыңнарын модернизастаары планнаттынып турар. Аңаа иинтизи-биле 35 млн. 482 рубль херек, оон иштинде республика бюджетинден 30 млн. 227 муң рубль, муниципалдыг бюджеттерден — 5 млн. 255 муң рубль.

2010 чылдың июль 14-түн байдалы-биле тендер садыглажышкыннарының түннелинде 16 млн. 349 муң 260 рубльдин күрүне керээлери чардынган. Оон иштинде:

1) 2010 чылдың июнь 1-де чардынган №916-10-13 күрүне керээзин езугаар 431 460 муң рубльдин 17 компьютер техниказы;

2) 2010 чылдың июнь 22-де чардынган №915-10-17 күрүне керээзин езугаар 673,2 муң рубльдин чырык дериг-херекселдериниң 17 комплектизи;

3) 2010 чылдың июнь 22-де чардынган №915-10-18 күрүне керээзин езугаар 2019,6 рубльдин үн күштелдирер аппаратураның 17 комплектизи;

4) 2010 чылдың июль 8-те чардынган №916-10-24 күрүне керээзин езугаар 13225,0 муң рубльдин 5290 театр креслолары.

2010 чылдың июнь 13-14 хүнеринде Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының 17 төп культура бажыңнарының агар септелгезинге 19 млн. 027 муң рубльдин аукционнарын эрттирген, ону керээ чарган дөрт организация ойнап алган. «2011-2012 чылдарда культура болгаш уран чүүлге күрүне деткимчези» тускай сорулгалыг республика программасы 2011-2012 чылдарда боттанып эгелээр, ол езугаар муниципалдыг тургузугларның төп библиотека системаларын болгаш немелде өөредилгениң муниципалдыг культура албан черлерин модернизастаар болгаш техниктиг эде дерилгезин чорудар (уругларның уран чүүл школалары, уругларның уран чурулга школалары).

06/07/2010 12:19 PM

Болгум цезинде.

иудуң өскерлип, таарымча йдалдарны тургузуп кээри-аза чыл дургузунда школага өөредилгениң соонда чур чайгы дыштанылганы кол улуг байырлал кылдыр алыр. Ынчангаш ада-иелеринге стационар лагерьлер-а школа чанында хүндүскүлерни шилип ап, аңаа олар-шандырып турарлар. Баш-тын, ада-иениң база муниципалдыг эрге-чагырга органнары-ол сорулгазы — школачы-ның дыштанырынга болгаш шылын быжыдарынга таа-лыг байдалдарны тургузары. Улуг-Хем кожуунда 12 өөр-албан чери бар. Оларның 11 өөредилге албан чер-де: Ийи-Тал, Хайыракан, Бажы, Чааты, Торгалыг, Сан, Арыг-Узүү, Шагаан-хоорайның 1 болгаш 2 ду-колаларында школа чанын-дүскү лагерьлерни чылдың-ыдып турар. Ында шупту 3 дургузунда 800 уруг хаара ар. Оон аңгыда Улуг-Хем чыгыргазының өөредилге-линиң «Чодураа» деп ста-р лагерьинде 2 ээлчег дур-а 160 уруг хаара туттунар. Угларның чайгы дыштаныл-организастаарының талазы-Улуг-Хем кожуунуң өөр-эргелели багай эвес көргү-лиг ажилдап, таарымчалыг-дарны тургузуп турар. Чай-терлер июнь 1-де — Бүгү-ийинч уруглар камгалалының де ажиттынар чаңчылдыг. мурнады боттандыра-дилге» национал телеви-ң шугуму-биле кожуунда

«Школа чанында эң эки лагерь» деп мөөрейни чылдың-на эрттирип турар. Аңаа тиилээн лагерьлер ко-жуун чагыргазының деткимчезин ап, шаңнадып турар. 2009 чылда Торгалыг ортумак школазының хүндүскү лагери (школа директору А.А.Тюлюш), Хайыракан ортумак школазының хүндүскү лагери (ди-ректору И.В.Шойнуу), Чааты ор-тумак школазының хүндүскү ла-гери (2009 чылда директору А.О. Дажы-Даваа) эң эки лагерьлер деп үнелеткен.

Кожуунуң лагерьлери респу-блика чергелиг «Тыва Респуб-ликанын өөредилге шугумунда эң-не эки кадыкшыдылга лагери» деп мөөрейге киржип, багай эвес түң-нелдерни чедип ап турар. Эрткен чылдың түннелдери-биле Улуг-Хем кожуунуң «Чодураа» аттыг ста-ционар лагери республикада «Эң-не эки стационар лагерь» деп атка төлөптүг болган. Хайыракан шко-лазының хүндүскү лагери «Эң эки хүндүскү лагерь» деп, мөөрейге 2-ги черни алган.

Бо хүнде школаларывыстың директорлары чугула эм-таң, спортчу болгаш хөгжүм дериг-херекселдер, бөлгүмнер эрттире-ринге херек чүүлдер-биле, база изиг чем белеткээр өрээлдер, эм-чиниң кабинеттерин бүрүнү-биле хандырган. Оон аңгыда уруглар-ның ойнаар девискээриниң шына-рынче база кичээнгейни салып, школа девискээринде спортчу шөлдерни чылдың-на чаартып, немей ойнаар черлерни кылып турар.

Улуг-Хем кожуунда бо хүнде хүндүскү лагерьлерниң үшкү ээл-чээн ажилдары-биле шудургу

ге хаара тутту-нар ужурлуг 960 уругларның 770-ни дыштан-ган. Бо чылын ажилдап шыда-ваан лагерьвис — Эйлиг-Хем ортумак шко-лазының хүн-дүскү лагери. Чылдагааны — кежиг чок, хем улгатканы-биле аргыжылга бер-ге.

Лагерьлерде кижизидилге ажилынче улуг кичээнгейни са-лып турар. Ол патриоттук, мө-зү-шынар, күш-культура болгаш кадыкшыдылга ажилдары, оон-биле кады угаан-медерел суларадыр (психоак-тивтиг) бүдүмелдер ажыглаарын баш удур болдурбас дээн ышкаш угланышкыннарлыг тайылбыр ажилдары база чоруттунуп турар. «Олимпийжилер», «Патриоттар», «Лидер», «Чайгы үннер» дээш, оон-даа өске программалар-биле ажилдап турарлар. Бо чылын Ти-илегениң 65 чыл оюн байырлап ту-рар бис. Аңаа чергелештир чайгы лагерьлерде база ажил уламчы-лаан. Ында «Аныяк пионерлер», «Маадыр-пионерлер үежилери-вис», «Кым-даа, чүү-даа туттун-баан» деп булуңнарны кылган, уругларга өөредилгилг солун хем-чеглер эртип турар. Июнь 22-де кожуунуң бүгү лагерьлеринге Ада-чурттуң Улуг дайынынга амы-

Эжишчилер.

хаара тудар төвүн таварыштыр Чааты, Арыскан, Торгалыг, Арыг-Узүү школаларында, Шагаан-Арыг хоорайның гимназиязы, 2 дугаар ортумак школада 175 уруг хаара туттунган.

Бо бүгү ажилдарны эки чор-гузуп турарывыс дээр-ге-ле, бистиң республикавыста өөредилге яамы-зының сайыдының орадакчызы У.-К.С.Ондар база кожуунуң өөредилге эргелелиниң даргазы А.М.Черногодовтуң үлүг-хуузу деп чугаалап тура, кожуун чагырга-зының даргазы И.О.Сендинниң улуг деткимчези дээрзин дем-деглекседим.

Инга КЫРГЫС,
Улуг-Хем кожуун чагыргазы-ның өөредилге эргелелиниң кижизидилге талазы-биле кол специализи.

СУЙ-БЕЛЕКТЕР БҮДҮРҮЛГЕЗИ

• Аңаа хамаарыштыр айтырыглар хөй •

Республиканың дириг хөгжүмүнүн болгаш чүдүлгенин делегей чергелиг XII «Үстүү-Хүрээ» фестивалы бо айның эге хонуктарында болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле 1500 кижичыылган. Оларның аразында Россияның аңгы-аңгы регионнарындан база даштыкы чурттардан аалчылар келген. Даштыкы чуртка аян-чорук кылып, аалчы бооп чеде берген кижилер ол черниң дугайында сагындырып кээр бир-ле чүүлү бодунга арттырып алыксаар болгай. Ындыглар бо фестивалга база эвээш эвес болган. Ынчалза-даа оларга садыпкы дег биче хемчээлдиг, онза, чараш суй белек барааннары чок болган. Аалчыларның сонургалына бараалгаткан чүүлдер бир-ле болза, дыка улуг хемчээлдиг, азы болза өртээ аар суй-белектер болган. Аалчыларга ол таарымча чок. Мындыг таварылгада аалчыларны хүлээп турар талага — биске арай эпчок болбайн канчаар.

Шак ол байдал республиканың улусчу уран ус-тывыш ажылының амгы үеде сайзыралында сайгарып көөр хире айтырыглар бар-дыр дээрзин көргүскен. Ол сорулга-биле ТР-ниң Чазаанга «Улусчу уран ус-тывыш ажылдарын камгалап арттырар, катап тургузар болгаш улам сайзырадыр талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органның со-

рулгаларының дугайында» хурал болуп эрткен. Хуралды ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак башкарып эрттирген.

Хуралга чыгып келгеннер республикада ус-тывыш ажылының амгы байдалының дугайында чу-гаалашканнар. ТР-ниң Чазаа бо чылдың бюджетинче оон сайзыралына көрдүнген 10 миллион рубль акшаландырышыккын чоруткан, ынчалза-даа ол акшалар фестивалга тургустунуп келген эпчок байдалды ап көөр чүве болза, халаска барган деп болур. Чылдыңна ТР-ниң Чазааның грантызы дээш ус дарганнарның аразына мөөрейлерни чорудуп турар, оон түнели-биле эрткен 2009 чылда 13 гранты-шаңнал алыкчылары илерээ. ТР-ниң культура болгаш туризм сайыды В.О. Донгактың чу-гаалап турары болза, грант акшазын олар чаңгыс удаа чарыптарына өй болган, а бүдүрүлгезин оон улаштыр сайзырадып, улгаттырарын кым-даа оралдашпаан. Эрткен чылын Бай-Тайга кожуунга шуткулга цегин ажиткан турган. Аңаа ажылгаары-биле садып алдынган аар өртектиг металлдан шууткаан чүүлдер бүдүрер тускай дериг-херексел амгы үеде таптыг ажыглаттынмайн турар, а ук цех хаг-дыңан деп болур деп, Вячеслав Октябрович хомудал-биле чу-гаалаан.

Ол ышкаш чыылганнар сөөлгү үеде ус-дарганнарның бүдүрүп турары белек-селек барааннарының шынарының шоолуг эвес болуп турарын, өртээниң аарын база дем-деглээр. Күрүнениң деткимчезин кедилиг, чогулгалыг кылдыр ажылгап шыдаас болганда, ол акшаларны өскээр угландыраарының дугайында чугаа база чоруттунган. ТР-ниң өөредилге сайыды А.П. Морозов ол акшаларга тускай мергежилдиг ус-шеверлер белекээр немелде өөредилге черин ажы-дарын саналдаан.

Кызылда суй-белек садыг-саарылгазын чорудуп турар садыгларда колдуунда Кыдаттан, Моолдан келген барааннар делгеттинген. Ында тыва национал ус-тывыш барааннарының аймаа көңүс эвээш. Бар барааннар чаңгыс аайланчак, азы болза аар өртектиг. Оон ур-жуундан садып алыкчы кижилер ол кыдат барааннары садып алып ужурга таваржыр.

Республика бүдүрүлгезинин бир адыры болган чуугаа бо ажыл-ды шыңгы кичээнге алып үези келген деп чүве билдингир. Оон келир үеде салым-чолун, хөгжүлдзин тодарадырында, бир-ле дугаарында оон дугайында хоойлу-дүрүмнү чедимчелиг ажилдап кылы-ры чуугаа. Илеткел кылганнарның чугаазындан алырга, республикада чиде бээриниң кырында келген азы шуут чиккен деп санаттынын турар

ус-шевер ажылдары бар-дыр. Олар чоннуң культура салгалының объектилеринге хамааржыр эвес бе? Ынчап кээрге, культура тураскаалын чидирген болуп турарывыс ол бе? Хоойлу езугаар ап кээр болза, ол дээш харыскалга онаажыр болгу дег. Ынчангаш республиканың муниципалдыг тургузгарының чагырга черлеринге ус-шевер ажыл-чорудулгазын хай-гаараар, угландышкын бээр база оон сайзыралы дээш харыскалгалыг кижилерни тургузары база негеттинип келген. Ол ышкаш ук хоойлу садып-саарына белек-кээн барааннарның шынарын хы-наар тускай эксперт кижини тургузарын база көөр болза чогул-чалыг. Амгы үеде садыгларда салдынган суй-белек барааннарын кандыг-даа эксперт ажылын чорутпайн салып турарындан олар-ның шынары баксырап турар.

Хуралга ТР-ниң Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм агентиле-линин төлээзи база чүве чугаалаан. А.П. Дамба-Хуурактың: «Бо тала-зы-биле кандыг экономиктиг шин-чилелдер чоруттунуп турарыл?» — деп айтырынга ол тода харыы бе-рип шыдааан. Оон алгаш көөрге, бо адырга хамаарыштыр тускай экономиктиг шинчилелдер (мар-кетинг) ажылдары чоруттунмайн турар. А рынок экономиказының үндэзин хоойлулары езугаар алып болза, кандыг-даа бүдүрүлгени

ажылдарда рыно-чорудар ужурулу-бүгү делегей-экономиктиг тө-тунмас дээрзи би-ажыттынар деп-кандыг угланды-дүрерге орулга-дып алыкчыга к-регин билип аль-Ындыг шинчил-ажылын эгелээ-раңгы черде кы-жи-биле дөмей.-рын билбес, уу-ынчангаш онгул-кынга) таваржы-үеде бо адырд-ус-шевер кижил-байдалда ажыл-Ынчангаш-ла са-раалгаткан бара-зии оон күзели-кылдынган эвес-чогаадыкчы бо-кен суй-белектер-эвеске.

Республикан-чорудулгазыны-лым-чолунга хам-сайгарып көөр-ам-даа хөй. О-лээрде ус-шеве-талазындан чүг-лазы-биле детк-хоойлу езугаар-да чогулчалыг-туг дуза херек.-биле ТР-ниң Чаз-шеверлерниң хө-тургузгарының д-кин чүүлүг. Ын-бирги базым-ды-А:

Чөөн-Хемчик кожууннун культура килдизинде организас-методиктиг төптүн директору Инна Ийдоковна Монгуш-биле ужурашкаш, ажил-ижиниң дугайында сонургап айтырарымга, ол мынчаар чугаалады:

— Мээң кол ажылым — культу-тура одагларының чогаадыкчы ажылдарының угландышкыннарын хынаары. Кожуунда шупту 11 көдээ культура одаглары бар. Чай-гы бо үеде олар колдуу септелге ажылдарынче кирген. Оларның чамдыктары уругларның чайгы дыштанылганынче хаара туттунган. Социал төп таварыштыр ханды-рылганы кошкак өг-бүлелерниң ажы-төлүнге организастаан ла-герьлерге культура хемчеглерни эрттирип турарлар. Ылангыя ук ла-герьлерниң ажыдышкын, хааш-кыннарына албан чедип барып, солун хемчеглерни организаста-жырлар. Чоокта чаа кожууннун культура килдизинде организас-методиктиг төптүн ажылдакчы-лары социал төпке баргаш, ында дыштанып турар уругларга «Кан-дыг-даа мергежил ажыктыг» деп темага беседаны чоруткан.

Планнаан чогаадыкчы ажыл-дарын өй-шаанда күүседип, че-дишкенин ажилдап турар культу-тура одаглары бисте бар. Оларга Баян-Тала (удуртукчузу С.Д. Он-дар), Хөндөргейниң Манчакай Сат аттыг (удуртукчузу А.А. Санаа), Чыргакының Ак-оол Кара-Сал ат-тыг (удуртукчузу А.Д. Саая), Чы-раа-Бажының Хорагай Ооржак ат-тыг (удуртукчузу А.Н. Монгуш) көдээ культура одаглары, Чадаана хоорайда «Салгал байлаа» төп (удуртукчузу З.К. Балчыырак), «Шахтер» аттыг Культура бажыңы (директору Л.С. Долоан) хамаар-жыр. Көдээ культура одагларының ажылын экижидер, мурнакчы арга-дуржулганы непередир сорулга-биле кайы клуб кандыг жанр тала-

зы-биле онзаланып турарыл, аңаа барып, кожуун чергелиг көрүл-делерни, мөөрейлерни эрттирер бис. Июнь айда Шемиге «Кожуун-нун алдын үннери» деп конкурс болду. Эге класстарның өөреник-чилеринге шупту сумуларны кезип чоруур «Даңгына балда» деп тан-цы мөөрейи база бар. Баян-Талага неперенгей ырылар мөөрейин эгелээн бис.

Кожуунга кандыг-даа хемчег-лер эртерге, культура ажылдакчы-ларының киржилгези улуг. Ти-илелгениң 65 чылынга тураскааткан «Алдын маска» деп чогаадыкчы шиш коллективтериниң аразында болуп эрткен көрүлдөгө база 1-ги черни алдывыс. Улусчу театрның ажылы бедик деңгелде (режис-серу М.О. Кара-Сал). Кожуунда танцы коллективтери хөй болгаш танцы жанрына көскү черлерни ап турар бис. Ылангыя Теве-Хаяның Культура бажыңында «Айыраң» аттыг танцы коллективи (удуртук-чузу Ч.Б. Куулар) чедишкенин ажилдап турар.

Кожуун (баштыңы А.Н. Тулуш) болгаш тус-тус сумуларның чагыр-галары культура адырынче ки-чээнгени салып, деткимчени көр-гүзүп турар. Кожууннун Культура бажыңының септелгезин кылы-рынга база элээн хөй акша-хөрең-гини үндүрүп берген. Аргажок берге байдалдыг, эргижирээн, сандан үнген культура одаглары бисте чок. Кышка белекел ажыл-дарын база өй-шаанда чогуур дең-гелде чорудуп турар. Чедир шиш-пирлеттинмейн турар айтырыг-ларывыстың бирээзи — акшаланды-

Чөөн-Хемчик кожууннун культура ки

ЧОГААДЫКЧЫ ЕЗУ-БИ

Культура килдизинин бөлүк ажылдакчылары.

рышкынның чогуундан чамдык культу-тура одагларында сигнализа-ция чок бооп турар. Бо айтырыг база чыл төнчүзүнге чедир шиш-пирлеттине бээринге бүзүрөп турар бис. Культура ажылдакчы-ларының чогаадыкчы, тывынгыр чоруун улам ыңай сайзырадыр, оларның ажылын бедик деңгелге көдүрер сорулга-биле «Кожуун-нун культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп атты база тыпсып турар. Ындыг бедик атка

хоорайда «Салгал байлаа» төптүн удуртукчузу З.К. Балчыырак, Хо-рум-Даг көдээ Культура бажыңы-ның директору П.К. Ховалыг, ко-жууннун уран чүүл төвүнүн баш-карыкчы методизи А.С.-М. Кара-Сал болгаш өскелер-даа төлөпиг болганнар.

«Көдээ культураны модерни-застаары» деп тускай сорулгалыг программа езугаар Культура ямызы эрткен чылын Ийме, Хө-ндөргей, Теве-Хая, Хорум-Даг, Эл-

диг-Хем культу-аппаратуралары-кожуун төвүнге-рубльди бээр-гаш «Шын» со-Культура ямызы-генивисти иле-Кожуунга культу-даа сонгаар сай-гаадыкчы/езу-би-даар апаар бис.

Свет

ль 16-18 хүннеринде ТР-ниң болгаш туризм яамызы, Эрзин чагыргазы база ук кожуунуң ура эргелели, республиканың чогаадылга төвү Эрзин кожуунда алдыг чараш Төре-Хөлдүн эриинге «Хөлдүн чалгыглары» деп нал танцыларга 1-ги республика тиг фестиваль-конкурсту органиэрттирген. Фестиваль-конкурстуң орулгазы — Тываның национал

хореография культуразының чаңчылдарын салгалдарга арттылары болгаш кадагалаары, национал тыва танцыны моон-даа соңгаар сайзырадыры, танцы уран чүүлүнде аныяк талантыларны (танцы коллективтерин, чаңгыстың танцызының күүседикчилерин) база танцы тургузукчуларын илередири, оларның чогаадыкчы чоруун, профессионал мергежилин бедидери болур.

«ТӨРЕ-ХӨЛДҮН ЧАЛГЫГЛАРЫ»

Тес-Хем кожуунуң уругларның «Угулзалар» ыры-танцы ансамбли.

фестиваль-конкурсука инициализи-1 танцы коллективтери кин. (Мөңгүн-Тайга, Тожу, Сүт-Хөл кожууннарда аң-Мөөрейниң негелдезинде 14 70 харга чедир назылыгылар хөйүн-даа, чаңгыс-а танцыларын күүседир. жум чалгыырга,серии сал-ырыннап турар Моол биле ың кыдыг-кызыгаарында чаттылган Төре-Хөл боду-чыларын чылыгы-биле уткуп-алды. Оргкомитет Культура-ының төлээлеринге, жюри-үннеринге база «Эдегей»-ге үш өгнү тип белеткээн, ннарда келген аалчылар-турумчуур черлерин тускай-зыгаарлаан болду. ржикчилер барган дораан-елди эрткеш, айыткан девис-ринге майгынарнын тип ту-алган соонда фонограмма-и операторга дужаагаш, ициялап алдылар. ре-Хөлдүн эриинде ажык-мурнунда «көрүкчүлөр» тыва өг ханалары-биле ш, чымчак сандайларны каан.Сактырга олар Төре-үн кырында хуулгаазын-редег салдаан танчычыларны эжиин ажыдып алгаш ма-көрүп органзыг. естиваль-конкурстуң ажи-кынынга ТР-ниң Культура-и туризм яамызының сайыды онгак, Эрзин кожуун чагы-ың даргазы С.С.Шактар ип, конкурстуң киржикчи-ге байыр чедирип, оларга шкиннерни күзээн. штай сюжет-темалыг танчы-өрүлдези эгелээн.Ону Улуг-ожуунда «Сыын чүрээ» аттыг коллективи «Дээр актап» деп-зы-биле эгелээн (тургузук-Алена Дөңгүр-оол). Оон

соонда Чеди-Хөл кожуунуң «Чалыы назын», Чөөн-Хемчиктин (Теве-Хая сумузундан) «Айыраң бөлүү», Тандыдан «Чагытайның чалгыглары», Эрзинден «Сагалдак», Тес-Хемден уругларның «Угулзалар», Бай-Тайгадан «Чонар-Даштын аялгалары», Барыын-Хемчиктен «Хемчик» аттыг танцы коллективтери улаштыр-улаштыр Төре-Хөлдүн кырында чалгып-ла турлар. Кайы кожуунуң танчычыларын кандыг дээр боор! Бо чоокта тыва танцылар күүселдези көрбээн болгаш көрүкчүлөр оларның чаш хаак дег ээлгир, чараш шим-чээшкннерин аайынче карак салбайн кайгап, магадап ханмайн олу-рарын эскердим. Ол дугайын ыт-кыр чугаалажып-даа оларлары бар чорду. Дараазында чаңгыстың, эң сөөлүнде төөгүнүң амыдыралын көргүскен танцылар көрүлдези болган. Аңаа база-ла кожуун бүрүзү боттарының танцыларын бараалгаткан. Түңнелинде тилекчилерни номинациялар аайы-биле илереткеш, дипломнар болгаш тустус акша шаңналдарын тывыскаан. «Эң эки танцы күүседир аяны дээш» деп номинацияга Танды кожуундан Шончалай Монгуш тилекчи болгаш диплом база 3000 рубль-биле, «Фестивальдың идегели» деп номинацияга Тес-Хемниң уругларның «Угулзалар» аттыг ыры болгаш танцы бөлүү шылгарааш, диплом база 5000 рубль-биле, «Чаңгыстың танцызының эң эки күүседикчизи» деп номинацияга Ак-Довурак хоорайдан Айслана Хертек тилекчи болгаш диплом база 3000 рубль-биле, «Эң эки хеп дээш» Чеди-Хөлдүн «Чалыы назын» коллективи диплом база 12000 рубль-биле шаңнатканнар. Фестиваль-конкурстуң 1-ги чергениң лауреады Эрзин кожуунуң

«Сагалдак» танцы коллективи (балетмейстери Шончалай Самдан), шаңналы — 25000 рубль; 2-ги чергениң лауреады — Барыын-Хемчик кожуунуң «Хемчик» улусчу ансамбли (удуртукчузун Любовь Бораш), шаңналы — 20000 рубль; 3-кү чергениң лауреады — Бай-Тайга кожуунуң «Чонар-Даштын аялгалары» танцы коллективи (удуртукчузу Аяна Ооржак), шаңналы — 15000 рубль болган. Эң дээди Гран-при шаңналын Улуг-Хем кожуунуң «Сыын чүрээ» танцы коллективи (тургузукчузу Алена Дөңгүр-оол) алгаш, 30000 рубль, оон аңгыда 10000 рубльдин танцы хеви даарадырынга чарыгдар сертификатталган.

Буянның деткиччилерниң ачызында 1-ги республика чергелиг фестиваль-конкурс Тываның танцы уран чүүлүнүң төөгүзүнде шаңналдары шыырак, «кожай» мөөрей болган. Оргкомитет кежигүннери өөрүп четтиришкнниң чылыг сөстөрүн оларга сөглөп, аттарын

Гран-при шаңналының эдилекчизи Улуг-Хем кожуунуң «Сыын-Чүрээ» танцы коллективи.

Фестиваль-конкурстуң башкарыкчызы ТР-ниң алдарлыг артизи Г.А.Сюрюн биле Эрзин кожуун чагыргазының даргазы С.С.Шактар ажыдышкын чезинде.

хөйге чарлаан: ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызы, Роберт Доржу — хууда сайгарлыкчы, Александр Севек — көдээ ажил-агый бүдүрүлгелиг кооператив «Чуртум», Валентина Кандан — РФ-тин Тыва Республикада Үндүрүг албанының начальниги, Орлан Монгуш — хууда сайгарлыкчы, Геннадий Куулар — ТР-ниң Чазаның Канцеляриясында эргелел начальниги,Сергек Шактар — Эрзин кожуун чагыргазының даргазы, Эрзин кожуун чагыргазында культура эргелели (даргазы Анаймаа Сат), Эрзин суму чагыргазы (суму баштыңы Ирина Дажинмай), Эрзин кожуунда Өөредилге эргелели (даргазы Аяна Сайды), Эрзин кожуунда саң-хөө эргелели (даргазы Өнермаа Шюгдюр-оол), кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төп (директору Светлана Сотпа), Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелиг кооператив «Бай-Хөл» (директору Орлан Манзай), Мөрен сумузунда МУБ «Мандала» (директору Юрий Учурал), Эрзин кожуунда көдээ ажил-агый эргелели (даргазы Чодураа Ооржак), Эрзин кожуунуң төп эмнелгези (кол эмчизи Росина Соян), Шаңналдарын тыпсып тура: «Мындыг фестивальды чылдың-на эрттирер бис. Келир чылын Гран-приниң чаалап алыкчызының шаңналы — «Газель» автомашина болур. Мөгелерден чыдып калган бис бе?!» — деп, ТР-ниң Культура яамызының сайыды В.Донгак чугаалаан.

«Бир дугаар эртип турар республика чергелиг фестиваль-конкурс болгаш танцыларның тургузуунун, күүселдезинин, үделгезинин, хевиниң талазы-биле четпестерни чок деп болбас. Ынчалза-даа кожууннарда, көдээ культура одагаларында национал тыва танцы коллективтери тургустунуп, бот-ты-вынгыр күүседикчилерниң идеп-

Фестиваль-конкурс

кейиниң бедип турары өөрүнчү-дүр» — деп, фестивальдың башкарыкчызы, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүн директору Г.Сюрюн болгаш жюри кежигүннери демдеглээннер.

Барыын-Хемчик кожуунуң «Хемчик» аттыг танцы коллективинин удуртукчузу Л.Бораш фестиваль-конкурстуң эртип турарының дугайында мынчаар чугаалады: «Фестивальды организастан эртти-рип турары кончуг эки-дир. Төре-Хөлдү шуптувус бир дугаар көрүп тур бис. Мындыг чараш хөлге бир дугаар национал тыва танцылар фестивалынга киржип келгени-виске аажок өөрүп тур бис. Ийи-чангыс четпестер бар-даа болза, танцылаары чараш коллективтер бар-дыр. Көрүп, билип алыр чүүлдер-ле хөй-дүр». Бай-Тайга кожуунуң культура килдизинде методиктиг төптүн директору Л.Хунан база Төре-Хөлдү бир дугаар кээп көрүп турарын, фестивальга киришпишаан, чаа чер көрүп, дыш-танып ап тур бис дээрзин чугаалады. «Дүне када келгеш хөлдү орта көрбээн бис. Эртен оттуп келгеш көөрүвүске, чаражын чүү дээр! Суг көрбээн чүве ышкаш хүнзедир оон үнмедивис. Кара-Хөл, Хемчик ышкаш соок эвес, сагган сүт дег чылбай, чылыг хөлдүр» — деп, ол магадады. Конкурс-туң эртип турарынга хамаарыштыр: «Бо чоокта аңгы танцы конкурсу болбаан болгай. Коллективтерниң составы, танцыларны күүседип турары шыырак-тыр. Улуг-бичии-даа киржикчилер бар. Тыва национал танцы кандыг деңнелде келгенин чүгле мындыг конкурстардан көрүп ап болур» — деп немени.

ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызының сайыды В.О. Донгак жюри кежигүннери-биле кады кожууннарның танцы коллективтеринин удуртукчуларынга «Тывага национал тыва танцының тургустунганы болгаш сайзыралы» деп темалыг «төгерик столду» эрттирген. Биче бүдүрүлгө «Оваадай-ның» директору А.Б.Саая тыва национал танцыларның хевин даараарының талазы-биле мастер-классты организастан, маараан хептеринин көргүзүүн кылган.

Республика чергелиг 1-ги тыва национал танцыларга фестиваль-конкурс чылдың-на уламчылаар. Оон оруу ак болзунам деп йөрээп каалыңар!

Светлана ООРЖАК.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

(Төпчүзү. Эгези № 85 «Шында»)

Мында дүн чок чүве болганда, кайнаар-даа далашпас сен. Чамдык командалар хүндүс дыштанып алгаш, дүне серинде чоруптарлар. Маңган ак хар кырында кокпада улус хендирге коштунган, шанаан сөөрткен дүне-даа, хүндүс-даа, кезжээ-даа — кажан-даа өрү, куду басып-ла чоруурлар. «Ам караңгылап келир» деп бодал башкадаа келбес, магалыг-ла. «Далаш чок улус тывалар мындыг чайлыг турган болзувусса» деп-даа бодап.

Чем кылып чирде, чок эвес ак харны кайыын-даа ускаш, эргизер. Арыглап каан бензин-биле ажилдаар швейцарь горелкалар садып алган бис. Бистиң «Шмеливис» дег дүрген суг эргиспес-даа болза, чиги аажок, черге ап чоруурга эпиг. Бедик дагларга кижиниң организмден хөй суг үнер, хүнде 3-4-литр суг ижер болза эки. Ынча хөй сугну кайын хардан эргизип шыдаар бис, агаар эвээш болгаш горелка оожум ажилдаар. Бедээн тудум, сааттыг херээжен кижиг дег, чернерни холуп, далдап эгелээр сен. Ол чөмгө, бо чөмгө хөөнүң чок апаар, ылаңгыя даг аарыындан аарый берзинзе.

Черниң кырында атмосфера бедээн тудум тынар агаар — кислород эвээжеп эгелээр. 2500 метрден-не чамдык улус даг аарыындан аарыйр. Ону «гипоксия» дээр. Ооң кол чылдагааны, ханче кислород эвээш кирип эгелээринде. Эвээш кислородтуг хан баштай мээге келир, кижиниң угаан-медерели баксыраар. Шак ыңдыг кислород-биле чегей хан, хан-дамыр, тыныш, чем болбаазырадырының, иммуннуг системаларның ажилын өскерттиптер. Ооң ужурундан кижиниң бүгү органнары ам долузубиле ажилдап шыдавайн баар. Угаан-медерел өскерлип, баш аарыйр, кижиг кузар, шаг-шинээ чок болур, ижин аарыйр, кандыг-даа чөмгө хөңнү чок болу бээр. Хөй күш үндүрүп турар кижиг чем чивеске, күш кайыын келир, ооң харык-шинээ дүрген сулараар, сүлдө-сүзүү кудулаар. Ындыг кижиг бурунгаарлап шыдавайн, шыпшыкче четпейн баар. Бедик дагларның эң ондактыг талазы бо.

Мак-Кинлиге үнер негелдеде команда 3 кижиден эвээжевес деп мындыг. Ийи кижиг чораан болза, бирээзи меңги чарыынче кире бээр болза, өскези эжин канчап уштуп шыдаар боор. Команданың бир кижигүнү Мачук өг-бүлө байдалы-биле Соңгу Америка чедип шыдавас болу бээр, Красноярскиден таныырывыс Владимир Дюковка санал кириген бис. Ол бистиң экспедициявыс кижигүнү боорунга чөпшээрэжипкен. Мергежилги улуг, альпинизмге спорт мастери кижиг. Ол Памирде Коммунизм сүүрүнчө (7495м) ийи катап, база Корженевская сүүрүнчө (7065м), Эльбурсче(5642м), Килиманджароже (5895м), Аконкагуа-

же (6962м) үнүп каапкан турган. Бо хире улуг арга-дуржулгалыг Дюков 2400 метрден эгелеп даг аарыындан аарый берди. Кижиг кузуп эгелээн, арны ак тос. Чем-даа чивес, шай-даа ишпес. Майгын тиктинге бээр, чыдып-ла чыдар. Кылын кыдырааштыг кижиг, оозунга бижиттинип-ле чыдар. «Чем иш, эм иш» деп чадашкан бис. Чугаа-соот-даа чок, сузу бастынып калган. Хонук-хонук-биле чыдып келген. Дюковтун байдалын көргөш, 4300-те лагерьге кадыгы экиживес болза, Марианна-биле боттарывыс үнер деп дугуруштувус. Кезжээ майгынга Дюков: «Бээр вертолет ужуп кээп турар бе?» — деп айтырынып турган болду. Бодунуң байдалын дуржулгалыг альпинист кижиг билбес боор бе. Эртенинде хар чаап турар боорга, ол хүн лагерьге дыштанып хүндеживис. Киживистиң байдалы ынчан чүгээртээн: чемни ижип, чип эгелээн, чугаа-соот-даа үнүп келген. Акклиматизация алкан, азы организм катап бедикке ажилдаар кылдыр өөренип, чаңчыга бергени ол. Ынчангаш ол 5300-те лагерьге үнгөш, Мак-Кинлиге база үнгени ол.

Мак-Кинлиге альпинистер чүгле чайның 3 айында үнүп турарлар. Бүдүн делегейден бо берге шыпшыкче кандыг күрүнелерниң эрес эрлери, коргуш чок кыстары келбейн турар дээрл аан! Бис аңаа чоруп турувуста Германиядан, Польшадан, Румыниядан, Швециядан, Япониядан, Мурнуу Корейден, Даниядан, Франциядан, Словениядан, Чехиядан, Сингапурдан, Малайзиядан, Танзаниядан, Англиядан, Украинадан, АКШ-тың бодундан альпинистерге ужураштывыс. Россиядан альпинистер база бар: Москва, Новосибирск, Томск, Барнаул, Камчатка дээр. Боларда чер-ле анаа кижиг чок, барык шуптузу Американың, Африканың, Европаның, Азияның бедик дагларының шыпшыктарын теп каапкан. Эвересче үнгөн, а Мак-Кинли четпээн альпинистер эвээш эвес чорду. Болар анаа улустан өске кижилер: оларның угаан-медерели каракка көзүлбес чергелешкек делегейде. «Акша-копеек», «байыыры», «тамчыктыг амыдырал» дээр кижиг бүрүзүнүң бодалындан олар шагда-ла бедип үне бергенер. Оларның медерели аал-оранындан, төрөөн черинден ырай берген, оран-делегейниң эң кадыг-дошкун аажылыг бойдус-биле бүргеткен черлеринде. Кадыг-бергеге таварышканда, оларның сергээ, тура-соруу дам баар. Чаңгыс үзел-бодалдыг оларның биле кыска чугаа үезинде бистер үнгөн бедиктеривисти санай бээривиске: «Дуржулганар улуг-дур» деп үнелел бээр, «шынап-ла!» деп чаа минип тур бис. Орус американнар, Россия альпинисттери бистерни «Шойгунуң командазы» деп-даа адап турар-ла. Бистер адаанда лагерьлерге турувуста, «тивалар кел чыдар» деп дыңна-

жып каапкан боорлар. Шыпшыктан бадып турувуста, адаанда лагерьлерде «тивалар Мак-Кинлиге үнүп каапкан» деп билир чордулар. Совет үеде сураглыг альпинист, ССРЭ-ниң, Россияның күрүнө тренери, спорттун алдарлыг мастери Валерий Шатаев бир команда удуртуп келди. Ол ам 73 харлыг, 40 харлыгында Мак-Кинлиге үнгөн болду. Шупту бедиктерже, Антарктидадан аңгызында, үнүп каапкан. «Команда кижигүн-нериниң кадыын моон билип аар чүве» дээр, хойнундан салаага сугар оксиметр уштуп эскелди. Айтыр салаазынче суптарга, ол электроннуг дериг-херексел 84 биле 104 деп саннарны көргүстү. Ооң организмде кислород 84 хуу болуп турары ол, а судалы 104. Мени хынадывыс: 88 биле 88. «О, эки-дир!» дидир. Организмде кислород 80 хуудан бадарга-ла, альпинист кижиниң байдалы нарыыдаар дээрзин, эрткен чылын Аконкагуадан на билер бис.

4300 метрге чедир маршрут кадыр-берт талазы-биле ажырбас болду. Бис ыңдыг хевирлиг черлеп Африкага, Мурнуу Америкага, Европага, Ортаа Азияга, Тывага чоруп каапкан бис. Моон өрү байдал өскерилген. Мурнувуста вертикалдыг 700 м арт, ында 500 м меңгилг кадырны хендирден туттунуп үнер. Ам шанаавысты, снегоступтарны 3300 м арттырып каапкан бис. Буттарда дагалар, ооргада аар рюкзактар. Ол арче үнүп аарга, кончуг кадыр сирт таварып бедир. Чамдык черлерде даганың чүгле чартыг дошта тептинип турар, өске талазы тамы кырында. Ында хендир-биле үнер черлер база бар. Соолгу, 5300-те турар лагерьге дүне 1 шакта калгып келдивис. Агаар баксыраан, хадып, харын уруп туруп берген. Эртенинде база өскерилбээр. Бистер тура: «Мак-Кинли Хайыракан бо хүн бисти дыштанзын дээр-дир. Бистиң доктаамал чалбарывысты ол дыңнап турар болгай» деп чугаалаштывыс. Июнь 8 эртенинде дээр көгерип кээр, 5300-ке кеденип турган хамык улус Денали арче чыскаалып алган шуужупкан. Адаавыска лагерьге аныяк поляк альпинист Герард Хаславски: «Мени кадып ап көрүңер, чааскаан мен» — дээр, ону база кожуп алдывыс. Экспедициявыс ам делегей чергелиг апарган деп болур, Денали арт дээр, Мак-Кинлиде эң ондактыг черлерниң бирээзи. Ол кончуг кадыр, километр ажыг кылаштаар, хендирге коштунар доштан бүткен. Ийи немец альпинист моон тайып баткаш, амы-тынындан чарылган, бо артты «Немец экспресс» деп-даа адап турар. Базым бүрүзүнде дагалыг буттарны кайгамчыктыг кичээнгейлиг салып, ледоруб-биле доктаамал оваарымчалыг даяныр. Бо дээр, бистиң кылып билиривис кара ажыл чүве. Мында база-ла чартык улун сынар черлер хөй. Ооң кадында мында тынар агаар эвээш болгай, шимчээшкinnerивис ушпа-турба кырганнарның дег, кончуг оожум. Делегей чергелиг альпинистерниң, Мак-Кинли үнери кадыг-дошкун агаар-бойдузу-биле Эверест (8848м) үнеринден берге дээрзин, суглуг караавыс-биле көрүп тур бис. Бистер Соңгу Американың эң бедик шыпшыгы кончуг берге дээрзин билип турган бис, ынчалза-даа мындыг берге дээрзин бодаваанда бис. Агаар эвээжинден бистиң медереливис дөгейленген, бодалывыста чаңгыс сөс таңмаланган:

«Чүгле шыпшыкче үнер, чедер!» Бо сөс чүгле мээ-медерелде эвес, бистиң мочулеривисте, шимчээшкinnerивисте, көрүжүвүсте — клетка бүрүзүнде дашталып калган. «Берге-дир, дедирленир!» дээр сөстү танывас-даа бис. Ам бисти дедирлендирер хат-шуурган, чыккылама соок-даа, кадыр дош-меңги-даа бо сарыг өртемчейде тывылбас. Өлүр-баарын билбес байдалче кире берген бис. Делегей шыпшыктарын чүгле мындыг байдалче киргеш, ап болур. «Адырам...» дээр, кызыл тынын сактып кээр кижиниң бээр угаан ажыы-даа чок. Төмөс-батпас доштуг кадыр-биле дырбакталып-дырбакталып үнүп ора, шупту коштунган, белинде 3-4 кг хире альпинист дериг-херекселдиг даштыкыларны көрүп кааш, бистер коштунар хендир-даа, беливисте камгалал куру — беседка-даа албаанывысты эскерип кааптывыс. Эртен лагерьге, хандыр чүве бодап шыдавас байдалдыг болгаш, орустаар румын Саша: «Дүүн бистиң 2 киживис чүнү-даа албайн үнгөш келгенер» — дээр, ол бүгүнү аартыктааш, каапкан бис. Ам бодап кааптым, дошту үне берип болур, а дедир бадарда коштунуг чок тамыже караш дээр, мыяда. Шыпшык адаанга, Мак-Кинли үнүп каапкан украиннер: Иван биле Максим уткужуп келдилер. Хендиринден 10-15 метрни кезип бээрин, өртөөн төлөп бээрин дилээримге, 40 метр 6 мм-ниң хендирин бүрүнү-биле ачыладытылар. Ам чоп тоор бис!

Мак-Кинлиниң шыпшыгы 400 метрден ара чок, чаңгыс бут сынар сирт кырлап чедер черде болду. Даштыкылар шупту хөнде анайлар дег дистинип алган, а бис Марианна-биле кандыг-даа коштунуг чок, соңгу широтаның 63 градузунда, барыын долготаның 151 градузунда 6194 метрде доштуг шыпшыкче үнүп келдивис. Шакты көргөн — тик 22. Куштуг хат хадаан тур, соок 30 градус хире. Ийи видеокамера-выс, ийи фотоаппаратывыс ажилдавас, соокка доңган. Хөрээмге батареялар шыгжап чораан мен, ону супкаш, чүгле 5-6 хире фотоаппаратымны шаккылаттым. Тываның, Россияның, Кызылдың, «Единая Россияның» бичии туктарын, Сергей, Лариса Шойгу угбашкыларның 14-кү Дала-Ламадан алганы 4 кадакты, тыва чоннуң адын сарыг кадакты тырттырып четтигиптивис. Өске туктар, вымпелдер оорганда бичии рюкзакта. Сүт-Хөлдүн, Хорум-Дагның Хола-Хараганның, Кызылдың, Улуг-Хемниң адыш ишти довураан аңаа топ кагдывыс. Ам бистиң адаавыста бүдүн Соңгу Америка! Олдаа канчаар, делегейниң эң күчүлүг күрүнези Американың Каттышкан Штаттары адаавыста! Аңаа дең-нээр, дыргак каразы дег, хензиг Тываның тугу ооң кырында киикип тур! Бо-ла сөстер сагышта караш диди. Долгандыр кордум: адаавыста булуттар, бир черде Джек Лондоннуң бижип турганы ногаан өңүг тундра көзүлдү. Мээ-медерел берге байдалда болганындан кандыг-даа өөрүшкү чок бис, бир кижиг кулактарга: «Сорулга чедип алдыңан» деп сымыраган дег болду.

Мак-Кинли кырынче чүс-чүс альпинистер үнүп-даа турар болза, шыпшыкта кандыг-даа туктар чок. Бистер туктарывысты, кадактарывысты рюкзакче дедир суп алдывыс. Делегейниң диптеринде чораан күрүнелеривис төрөөн чуртун кедергей арыг алыр чорду. Бистер

манаа тук ийикпе бирып каан болзувусса «чер бокталдырган» ни кайыын-даа тып хөң түнүг долларга тар. Тывада сөөлгү мактаар аарыг тыв делегей доштуг-даа, тулаалыг-даа чөнуу-биле онзагай. Бреш» дээр оранывыс бок-биле шып бис. Ылаңгыя сарыг чүлери хей-аът туктарны мөңгүлөктерларда, талдарда, к аржааннарда, ол хасия девискээринде (куспаа-биле баглааш Бойдус чаяаган Дөг ажар талазын «деле деп танывазывыс шокарлааш, ам дагн тураскаал кылыры турар деп медээ багып олар баштай Дө дараазында Бай-Тайг канны, Кызыл-Тайг таңдыларывысты какарлап кааптары магабай чүве кылырд түнүүчел чон болдур Бистиң команда 2 эгелеп чаңгыс улуг каат-сывын салдырткаш чурукка тырттыргаш, рып, музейге дужаап чуртувус мактаар аагылыры бистиң бод мааржыр.

Шыпшыкка чедер эвес, лагерьге — ма келгеш Тиелелгени. Дедир бадып ора, шыдал төнгенинден бистерни манап тусегий бергеш, оът б дег кижиг болган, бис үнгөш, бады барган. нист — аныяк кижиг 5500 метрде Денали черинге дүнекиниң ривиске, хат кокааны каапкан. Канчаары ал — имир, хат дыңзы доштуг даглар, дош-дикке хан оожум чоругаш кижиг кедергей д кадында шак бүрүз организмивис кошкап танырга-даа күш каж бес. Ол бедик даглар хоойлузу. Овааланган алгаш, ледоруб-бил Марианна пат боо ижээн казыптым. Ол дынып кире бээр, ижээн үдүнүң чартыг улуг хөртүк кастырма тул каар. Хар ижээн и боор чүве болгай. Бзы-биле ледорубтуг т лиг хөртүк кезип тур эскимостарның иглуз биле чыып турарым о дунмас дээрзин билер кол-ла чүве — шимч: чээшкин. Шимчээш угаан-медерел-даа ан даа белен доңмас. Хи гаш ижээни бакылаа наны кыйгыарымга турар мындыг. Бодум тууйбулар кезип, хондум. Эртен 10 шак түвүсте Дюков көстүп жиниң девидээни ааж удувадым, рейнджерле дыңнаткаш, вертолет дым. Марианна кайыл? ри-кавы туру. Рюкзак артыгы тып алгаш, ону кижиг мен, «Бээр бад шоколадтан чили!» —

Ол өйдө Марианна улус а дыңнап кааш, ак хар ен кызыл ыйгы дег көстүп бистерде кеткен хевивистен чүү-даа чок турган, ынчан-олар-даа хондур сырайтты азы кадырдан чуулган» дааш, бистиң мөчүлери вис деп турганнары ол. Тыва ляскага-даа болза доңар тоолга каттыжар ыйнаан! Маадырывыстың биске альпинист хеви бүүрелдиг-Марианна хар сыртаныпкан бир чаагын бичи үжүдүп олду. Мак-Кинлиже үнгөш, лагерьже, 27 шак болганда турупкан-даа болза, кан-бадып келдивис. Ам-на: дивис!» деп бар күжүм лгаш, тунук үн-биле багай-ааладым.

О-те лагерьже бадып кээ-е, 6-7 хире орус альпинист кеннерин чангызы-даа 3300-че үнмээн. Шупту даг ага алзыпкан. Бир-ийизи эмненген, олар адааргал-Марианна-биле чугаалашкан. Артканнары агаарлыг куду бады барган болду-инда херээжен альпинистер эске диптерге бодаарга болду. Чүү дээр боор, нада эр улустан дудак чок идал, шыдамыккай чорук эрзин көрдүвүс. Ол кадыр-шуурганда-даа чангыс дээр эвес, ыт чок бурун-ла, бедип-ле олар. Булут-аанда турар сирт кырынга илдигер дээр ужур-даа чок, деңизин кайгамчыктыг билир. Ында коргар дээр чок, аваангыры, шынап-ла, ле болгай. Ындыг болгаш-егейин 5 дугаар бедини бо, мында Памирни база м. А Мак-Кинлини кайгам-бергезин бо лагерьден одааргай билдивис. Бисти лагерь бүрүзүгө тугун алган Швецияның спецназ чоруп турган улус. Викинг-лгаш кончуг шыырак аныяк ак-Кинлиже үнүп чадашкан-300-ке Мурнуу Көрейден «KIA motors» деп туктур 20 эрлер шыпшыкче шургуп ар. Бир көөрүвүске, чүк-куду бадыпканнар. Англи илир кижиниң чугаазы-биле олар: «Бо дагны чер-ле ас-тыр бис!» — дээннер бол-аштыкы альпинистерден 2 өшкөге бастырган, база 2 ист кадырдан чуулган джип . Румын Саша-биле кады аныяк уруг 3 каыт идиктиг нде будун доңуруп алган. жерлерниң чугаазы-биле , маңаа келген альпинис-чүгле чартыы шыпшыкка — метрге чедип турар болду. шын, бо даже үнери кай-тыг берге-дир дээрзин бис-ттарывыс суглуг каракта-биле көрдүвүс, судалдыг ларывыс-биле хемчээп, ис.

Ясканың дугайында чеже-мчуп, телевизордан көргөн усса, аңаа четпээн, чорбаан чүл ол дээрзин билири Американың Каттышкан ары чеже-даа техника, экономика талазы-биле г болза, Аляскага бойдус кызын көргүзе бээрге, ында берге кандыг-даа дуза үп шыдавас. Бойдустун ү кайгамчыктыг-ла-дыр, медеделдиг кижилерге-даа күш четтирбес чорду. деңнээрге, бистиң Тыва-агаар-бойдузу дываажан дыр оң. Ак харлыг, муңгаш тегей болу берген Аляскага адырып тура, кижичайгаар бодай бээр чорду.

ТЫВА КИДИС ӨГ

Кидис өгнү Наадымга делгеп, дериг-херекселин четчелеп, каастап алгаш, мөөрейге кириштирер апарган.

Кидис өг — Төп Азияның мал ажил-агыйлыг, көшкүн амыдыралдыг чонунуң солуттунмас оран-савазы. Тыва өөвүс тип, каастап, эң чараш чурумалдыг хемнер-холдуг, тайга-таңдылыг, кат-мөөгүлүг, чечек-чимистиг, ногаан шыктыг черге, өске чурттардан келген туристтеривисти кайгадып, тыва чемивис-биле хүндүлөп, сонуургатса, олар чер-чуртунга дыңнадып, сөглөп чедер боор деп бодаар мен.

Кидис өг — тыва кижиниң амы-

дыралының чарылбас бир кезээ. Азыраан мал биле тыва өг кезээ-де кады чораан болгай. Бөдүүн улустуң өөнүң ханазы он ийи баштыг, шала шыырак улустуң чээрби дөрт боор. Ханазы дөрт ханалыг өгнү тербе өг дээр. Чайның кончуг дунааргай изинде адаккыларын артыы талазындан адаандан өрү каастап алыр. Чаъс-чайык, хат-шуурган келирге, өрегени дуй тыртып алыр. Өг иштиңиз изиг-соогун, өрегени тыртып тургаш өйлээр.

Аныяк-өскен, келир салгал күш-ажылга ынак болур болза, чуртувусту сайырадып аар бис.

СЫГЫТ-ХӨӨМЕЙ

Тыва чурттуң каас-чараш, кайгамчык байлак дириг бойдузунга деңнежир чурт бүдүн делегейде чок деп бодаар мен. Сыгыт-хөөмей — Тываның бойдузунга бода-рап, төртүтүнген чаалгазы. Өг иштинде суугуну долгандыр олурупкаш, шаанда улус сыгыт-хөөмейин салып, сеткил-хөңүн эдип чазал, сагыш кири ырлап чораан. Тыва сыгыт — иезиниң төрүп каан

арыг ханы, хини-биле тудуш, өске кайда-даа чок ховар эртинен-дир. Бо тыва улустуң чоргааралын бүгү чоннар дыңнап, магадап ханмайн турар. Ыры-шоорувус база бедик деңнелде деп болур. Өртемчейиниң хамык чонун кайгадып, оларга аян тудуп бараалгаар салым-чол биске, тыва кижиниң үлүүнге онаашканы улуг аас-кежик деп чоргаарал-биле бодаар мен.

ТЫВА КИДИС

Өг кидизи өери—тыва кижиниң ыдыктыг, хүндүткелдиг ажылының бирээзи болур. Ажыл үезинде кончуг улуг байырлал эгелээр. Баш удур эгээртинмес аъш-чемин белеткеп, хоюн дөгерип, чонну

хүндүлээр. Тудунгур-кавынгыр, човаг-шылаг билбес, кызымак, тура дүшпес, чүткүлдүг кижилерниң ажылының түңиел, соңгумуруну, дээвиерлер, адаккылар болу берген көстүп келир. Ки-

ДАГ КӨВҮРҮГ

Бо чүүлду бижир мурнунда, хөй-ле номнарны номчудум. Канчап билер туристер аңаа четкенин. Кара-Хөлдүн Алаш хемниң адыры, бичи Алаштың бир адыры, Кара-Суглуг хемниң бажында ийи дагны тудуштуруп турар Даг көвүрүг деп чер бар.

Сылдыс-Хөл тайгазы биле Көк-Оюмнун дагларын тудуштуруп турар даг көвүрүг ол. Көвүрүгнүн адаа-биле Кара-Суглуг хем агып бадып чыдар. Ол элбек кадыр-гыларлыг хем. «Ийи дагның бажы чоок-даа болза, дээшпес», «Ийи кижиниң аразы ырак-даа болза, көржүр» деп тыва үлегер домак шынын чугаалап турар. Ынчалза-даа боду бүткен бо Даг көвүрүг кайгамчык. Ол бойдустун чайгаар бүдүргөн онза чурумалы, эң ховар эртинен болуп арткан. Тывада, Россияда бооп чадавас, кара-чаңгыс Даг көвүрүг ол. А.Степановтун, З.Журавлеваның, В.Рогальскийниң номнарында Даг көвүрүг чок.

Ф.Журавлевтун 1971 чылда «Тывага рюкзактыг» деп номунда К.Салчак бижээн «Кара-Хөл» деп эге бар. Оларның маршруду Тээли — Кызыл-Даг — Кыр-Орук — Дапсы хем — Дапсы-Аксы суур — Туралыг — Хөл-Өөжү — Хөл-Бажы — Элдиг-Хем — Делег-Хөл.

Мээң бо бижип турарым Даг көвүрүг Алаштың Даштыг-Хөл талазында турар. Күжүгет Шойгунун «Үе болгаш кижилер» деп номунун даштында Даг көвүрүгнүн фото-чуруу бар. Ону шагда-ла танып каан мен.

Журавлевтарның «Тывага аян-чоруувус» деп номунда Барыын-Хемчиктин «Үттүг-Хаяны», Эрзинин «Мөрен куйларын», Кызыл чоогунда Ондум даанда «Кызыл куйларны» тодаргай шинчилеп тайылбырлаан материалдар бар. Ол сураглыг, хөйге билдингир куйлар чайгы үелерде туристерниң, бойдуска ынактарның сонуургап кезири черлери апарган. Чылдыңна чон үзүлбес, шуужуп турар. Мен бодум чүгле Мөрен куйларынга

четпээн болдум.

Шаанда сураглыг тоолчу, аңчы чораан Сенти Хертектен тоолчургу чугаа дыңнаан мен. «Бо Даг көвүрүгнүн адаа-биле өскээш, кыры-биле өске бир сынче кеже берген кижиге бо черниң ээзи ак чолду, эки амыдыралды, бедик сүлдени хайырлаар» — деп өгбелеривис чагы биске чаңчыл болган» деп аңчы чугаалаан. «Ол олчаан кылганым соонда, аңаарымга, олчалыг база мергежилдиг болганым чылдагааны ол боор деп санаар чордум» — деп ол меңээ чугаазын төндүргөн кижичи. Ооң оглу аңчы Алдай-оол Хертек ол Даг көвүрүгнү чадаг эртер хамаанчок, адын чедип алгаш, кешкен дээр чораан. Сайын-оол, Санчан Хертек адашкылар аңнап чорааш база Даг көвүрүгнү кешкеннер. Бойдузунун байлаан камгалаары-биле олар Даг көвүрүгнү улустан чажырап турган. Ам чонумга ажыдышкынны кылдым.

Туризм чылында келген туристер бойдустан чайгаар бүткен Даг көвүрүгнүн чурумалын сонуургап, малчыннарның амыдыралы-биле таныжар аргалыг кылдыр бо чүүлүмү бижидим. Дапсы-Аксы суур — Чөлчү хем (картада хемниң адын бичи Алаш-биле солуй бижээн) — Эзим-Адаа — Кара-Суглуг хемниң иштин өрү — Даг көвүрүг — Көк-Оюм — Сыралыг-Кежиг — Чайлаг-Хавак — Шөл-Чайлаг — Чөзеге — Ооруг — Хөл-Өөжү — Туралыг деп маршрут кандыгыл? Азы Бош-Дагны оюп эрткеш, Хураган кежиинден кешкеш, Хөлчүктээш, Кара-Суглуг хемче кирип болур. Бо хем улгатканда, чүгле чүгүлүг куш ужуп кежер үелер база турар. Үстүнде киригеним маршруттарда чайла-лар, кыштаглар база бар.

Каас-чараш бойдустун чурумалдары бойдуска ынак кижиниң сеткилин өөртүр, кадыкшылын быжыглаар.

Хертек ЛЕНОВ,
хоочун башкы.

Бай-Тайга кожун.

дистиң шынары, ону кылып билиринден, мергежээнинден дорт хамааржыр. Чүгле өгнүң кидизи эвес, оон кышкы хөм идиктер, идик хыглаар кидис, хол-хаптарын, энчек-шуглакты, аът чоңаа, кудусту база амыдыралга эргежок чугула оон-даа өске чүүлдерни даарап ал болур. Кидис өйүп, ону шын ажыглап билбес, арга-дуржулга чок аныяктарны, хой дүгүнден кудус кылып эгелеп алырын сүмелээр кижидир мен. Ону аянын, чараш кылдыр салгаш, садып-саарып болур.

АЛГЫ-КЕШТИ БОЛБААЗЫРАДЫРЫ

Амыдыралга хүннүң кедеривис идик-хеп даараарына шээр болгаш бода мал алгы-кежи бистиң чуртувуста чедер болгаш артар деп бодаар мен. Тывалар узун, терең дүктүг, тос-тостуң соогунда кедер негей, доктаамал кедер ой, хураган кештерден кылган болгаш оон-даа өске хепти даарап кедип чораан. Бүдүн делегейде шаг-төөгүдөн бээр эки шынарлыг, бедик деңнелде кеш аймаандан идик-хеп даарап, бүдүрүп турар чурт — бистиң кожоларывыс Моол күрүне-дир. Ында даштыкы сайзыраңгай чурттардан эккелген алгы-кеш эт-теп кылыр, тускай нарын эт-херекселдерни ажыглап, өске-даа чурттарны хандырып турар. Олардан арга-дуржулга солчуп, өөренип, көрүп алыры артык эвес деп бодаар мен. Хой дүгү, мал кежин хүн караа дээр турар черге шыгжап

болбас, үрелип каар. Ыштыктап каан инек кежи ол харга, сугга-даа өткеш үрелбес, шөйлбес. Бодунуң хемчээлин оскунмас, шык тыртпас болур.

Сайзырал азы хөгжүлдө Тывага шагда-ла келген. Бурунгу шагның байдалы-биле угаап көөр болза, сайзыралдың бедик чадазының кырынга турган-дыр бис. Бо төөгүвүстү «Аржаан-1», «Аржаан-2» базырыктар бүгү делегейниң чонун мурнунга бадыйткаан. Бедик культуравысты, ховар салым-чаянывысты аныяк мөгелеривис, спортчуларывыс камгалап чоруур. Национал музейивис база делегей чергелиг. Ынчангаш тыва чонум, чуртувуска чоргаарланып, сүлдө демдээвисти өрү көдүрүп, хей-адывыс кезээде бедик чоруу-лунар!

Байыр-оол ДОРЖУ.

Чоа-Хөл суур.

АЛДЫН ҮҮЖЕ-ДИР, СОНУУРГАҢАР

Тыва Республиканың Чазаның тускай төлөвилелдер бөлүүнүн солунда чарлааны «Тываның тос эртинези» деп солун конкурзунга киржири-биле бо материалды бижип белеткедим.

Мен бо чүүлүмге бодумнун билирим болгаш көргөн чүүлдеримни база улуг назылыг төөгүчүлдерден дыңнап билип алганым тураскаалдыг, чүдүлгелиг черлерин номчукчуларга сонуургадып көрейин.

Мээң чырык чер кырынга караам көрүп төртүтүнгөн ие чуртум, чыварлыг хем Дагыр-Шеми унунда база кайгамчык тураскаалдыг черлер бар. Улуг Эдер-Даг, Бичи Эдер-Даг дээр бедик ийи кожа даглар бар. Оларның чалым, тург хаялары ында куйлар, хорум-базырыктар... Улуг-Даг олаа ынчаар шаанда кыжын хой кадарып чорааш, хаяларда бурганнар, номсудурлар шыгжап каанын караам-биле көргөн мен. Ачам, азамга ону чугаалаарымга, аңаа дээр болбас, оглум, оон мурнунга чалбарып тейлеп чор дээш, канчаар чалбарып тейлээрин айтып берген чүве. Ол-ла олчаан лама-хам чүдүлгеге дыка бердинген сүзүлелим ол. Ном-судурлар, бурганнар дүрзүлери чүге ында шыгжаттынганыл дээрге, 1930 чылдар үезинде лама-хамнарны хоруп, хүрээ-хииттерин урегдеп, узуткап, өрттедип туруп бээрге, ламалар бурган дүрзүлерин, номнарын аңаа алпарып шыгжаан деп билген мен.

Эдер-Даглар шаг-шаанда эдип турган чүве деп кырган-ачам Кара-Сал Сарыг, ачам Даржаа база акым Куулар Семис-оол болгаш өскелер-даа чугаалаар чүве.

Бистиң бир кыштаавыс Өзен-Бажы Өдек деп черниң кедээзинде сүвүр бедик даг бар. Ооң Хүртүлүг-Кожажар дээр шиш бажында демир хүртү бар чүве. Бичи сырын, салгыннында ол хүртү долганып турар. Хей-аът көдүрер, сүлдесүнезин бедидер, сорок кирикчи ол хүртүнү кырган-ачам тургускан дээр чүве.

Улуг-Чыргакыны элээн өрүлө-дир Теве-Адар дээр хем кыдыында

сүвүр хая бар. Бурун шагда кыдаттар тевелерге бараан чүдүрүп алгаш эртип бар чорда, бурундуктааш кожуп каан тевелерниң эң сөөлүндө тевениң бурундуун ол хая кырынга чыткан кижичаспайн үзе аткан, ынчангаш ол хаяны Теве-Адар деп адаан дээр чүве.

База-ла Улуг-Чыргакы хемниң бажында делгем чайлаг ховунун ортузунда бичи борбак тей бар, ону Кежегелиг-Тей дээр. Ооң артыы талазы дыттарлыг. Бурун шагда кежегелиг эр кижиниң бажында өрүп алган чараш кежегезин одура кескеш, ол тейниң артында дытта аскан, Кежегелиг-Тей деп ат оон укталган.

Чоннун чоон оруунун аксында Үттүг-Хая — чүдүлгелиг, ыдыктыг, ат-сураглыг чер. Ооң чөөн-чүк талазында азы хүн үнер чүгүндө Берт-Чарык, Ханы-Чарык дээр черлерде улуг куйлар бар. Шаанда аалдар Улуг-Чыргакы, Час-Адыр баштарыңче тайгалап көжүп үнерде чүгүн суп, шыгжап каар, оон ыңай улуг чаъс-чайык, хат-шуурганныңда малын кири сүрүп каар турган дээр. Үттүг-Хаяның дужунда Хемчик хемниң унунда Шынаа дээр чазак-күзеглер бар. Шаанда үймээн үезинде арат-чон дээр-бедекчи, үптөкчи өлүрүкчүлдерден дескеш, чаш уруг-дарыы-биле Үттүг-Хая болгаш Берт-Чарык, Ханы-Чарыктың куйларынга чаштынып чурттап тургулаан дээр чүве. Ам 80 харлыг, Барыын-Хемчик чуртуг, Чыраа-Бажыда чурттап орад Дүмен-оол Ондараевич Куулар чоокка чедир ол куйларга шаандагы чаш уругларның кавайларының чыдарын төөгүп олурганын дыңнаан мен.

Улуг-Чыргакыда Элдиг-Хем школазының адаанда сүвүр тейниң адын Рага-Бустур дээр. Кыдат саваны рага дээр чүве-дир. Шаанда ол тейниң кырындан кыдат савандарылгаш бусту берген, ол-ла хевээр тейни Рага-Бустур деп адай берген дээр чораан.

Оолак КАРА-САЛ.

*Чөөн-Хемчик кожун,
Чыраа-Бажы суур.*

УЛУГ-ХУУЗУН УТПАС

1941 чылдың июнь 22-де фашисттер Германия оор езу-биле Улуг ССРЭ-ни эжелеп алып сорулгалыг ханныг дайынны эгелээн.

Ол хүнден эгелээш, ТАР-ның чону ТАРН ТК, ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунун «Бүгү чүвени фронтуга, бүгү чүвени тиилелге!» деп кыйгырынын адаа-биле тыва чон, оон удуртулгазы ТАРН ТК-ның чингине секретары Салчак Калбакхөрекович Тока, ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунун даргазы Хертек Амирбитовна Анчымаа (Тока) оларның башталгазы-биле арат чонга тайылбыр ажылын чорудуп турганының түнелинде дыка хөй белек-селекти, мал-маганны, алгы-кешти, аш-чемни, идик-хепти, акша-көпеекти чыып чоруткан, үнелеп четпес улуг дузаны көргүскенин төөгүнүн арыннары херечилеп турар.

Улуг дайын-чаага Тываның оолдар, кыстары эки туразы-биле киришкеш, Тиилелгени чаалап эккелген. Олардан ам В.Ч. Байлак

— бистиң аравыста. Ону дайын шөлүңге-даа, тайбың ажыл-ишке-даа, ие хүлээлгезинге-даа езулуг Маадыр деп болур. Аңаа тыва чон кезээ мөңгөде чоргаарланып чоруур ужурулуг. Улуг өгбевиске Россияның Маадыры атты тыпсыры чөптүг деп санаар мен. Оон-биле кады Тиилелгениң 65 чылын демдегледип тура, тыва чонну эвилелдеп баштап чораан С.К. Токаның кириген улуг-хуузу база демдеглээри чугула. Ол — Тываның алдарлыг дээн удуртукчуларының бирээзи. Ол — ССРЭ үезинде хөй санныг орден-медалдар-биле шаңнаткан, оларның иштинде 7 Ленин Орденинге төлөптүг болган ховар кижилерниң бирээзи. Ол Тыва чуртунуң база бир ховар оглу болуп төөгүгө артар ужурулуг.

Боранак ЭРЕКСЕН,
күш-ажылдың хоочуну.
Каа-Хем суур.

бүдүрери-биле өөм ишти болгаш улуг угбамны эдерткеш, айыткан адреске чеде бердивис.

Кызылдың «Азия төвү» тураскаалының чоогунда бажың болган. Кудаларывысты моон мурнунда танывас турган бис. Ужур езугаар, шайлаашкын кылып, чугаалажып, таныштывыс. Улуг кудам тыва эки турачыларның бирээзи Донгак Хорун-оолович Даржаа болду. Кудам-биле таныжып, билчип алганы-выс соонда, оон дайын-чаа дугайында ойзу-кыйзы айтырдым. Кудам боду омак-хөглүг, баштак, чугаакыр чаңныг кижилер болгаш, дайын үезинде амыдыралының дугайында ак-кара чокка хөөрзөн. «Кандыг кадыг-берге, когарал-чидириглиг, өөрүшкүлүг үелер турбаан дээр деп, ол сактып чугаалаан. «Бир онза солун таварылгандан сактып, чугаалап берип көрү-

ФРОНТУЧУ КУДА

1980 чылдың Май 9-та тыва чоннуң бир онзагай чаңчылы болур — уруг айтырар деп херээнге киржир аас-кежикти болган мен. Ук херекти

нерем» — деп, диледим. Дараа-зында таварылганы ол меңээ кончуг солун кылдыр хөөрөп берген: «Украинаның бир суурун немецтерден хостап алган бис. Хостапкан-даа болза, черле сермчилелдиг турбас болза хоржок. Коргун-сүрээдээш, чаштынып олураарлары-даа бар бооп чадавас. Эжим-биле бир бажың чанынга хайгаарал кылып, кеденгирлеп олур бис. Ынчап олурувуста, ол бажыңдан бир немец солдат боомоңгузу-даа чок, күдүйүп алган, харанмышаан, оожум бар чор. Бо кулугурну тудуп алыр-дыр деп бодал-биле: «Хайт! Тур, ашак!» — деп, өжөгүрзөн тывалап алгырдым. Немец турупкаш, харанып тур. «Холун мынчаар көдүр! Холун

көдүр!» — деп база ырмага, ол мени ам-н холун көдүрдү. Хол немецти эдиртип кел далдыр каттырар бо сап оон айтырдым бардың, чүгө каттыржи сен?» — дээримге «салыпкан» ышкаже

Дараа-зында кудыңга аалдап чеде турачы кудам дойнап тургаш, кожа Удур-дедир «чижи тадывыс. Бо удаа шаңнаткан орден-сонуургап көрдүм. С даа кончуг болду.

Улуг Тиилелгени чылында фронтучу тып, оон чырык адып, мону бижидим. аарыг-аржыкка т «адының бажы хоя» леп каанывыс уруглуп, ам-даа аас-кеж чорлар.

Владимир
Кызыл хоорай.

УКРАИНАНЫ, БЕЛОРУССИЯНЫ ХОСТАШКА

Мен бичии чорумда, (6-8 класс) үемде, даайым Тюлюш Кызыл-Тас, ачам-авам хүндүлүг дышта-нылгаже үнүп, пенсиялай бергенде-даа, Туран хоорайга үргүлчү халдып келир турган.

Бир-ле катап, Тиилелге хүнүнде даайым чедип келген, ынчан Май-ның 9-туң хүнү 1967-68 чылда. Мен ол үеде сонугаачалым аажок, даайымдан айтырып эгеледим-не:

— Силер, бо мынча хөй орден-медалдарны дайынга алдыңар бе, даай? Фашистерни канчаар чылча шаап турган силер, даай?

— Дайын деп чүве берге болдур ийин, дуңмам. Мурнунда ок-чепсектиг, үгер-бооларлыг, удур боолап турар фашистер-биле дайылдажып, оларны чылча шаап, ТАР-ның дужаалын күүседип, командирим Хомушку Чүргүй-оол база өске-даа эштерим-биле шак бо бергелерни ажып эрттивис. Дыка хөй эрес-дидим эш-өөрүвүстү чидирзе-даа, хоорайлар, суурларны хостадывыс. Украинаны хостап турувуста дыка солун таварылгалар болгулаан.

Бир-ле катап украин суурну хостаар дужаал алдывыс. Фашистер шыырак быжыгланып алган болду, ынчалза-даа командиривиске баштадып алгаш, «Т-34» демир аъттарывыс-биле халдап кирдивис. Элээн үр дайылдаштывыс, фашистерниң удурланыры-даа шыырак, ам канчаар, дужаал күштүг, күүседир алаар, тывалар төөгүде, кажан-даа аткаарлабайн чораан.

Удур халдап келиривиске, суур чанында көвүрүгдө фашистер девидеп салчып турлар ийин моң, элээн чоокшулап келгеш, пулемет-биле чула бергилептивис. Кезек фашистер ында-ла кырлып кагдылар. Оон канчангаш-ла көөрүмге, мурнунда көвүрүг кырында фашистерниң үгер-боозу туруп тур ийин моң. Ам топтап көөрүмге, бир фашист солдат снаряд тудуп алган, үгер-боозун октап чадап тур, элээн чоокшулап келдим, аңаа чедир каш-ла метр. Люкту ажыткаш, кезек када тура дүштүм. Командирим Чүргүй-оол солагай таламга халдып орган кижилер, рация-биле мени кончуду:

— Чүгө туруп алдың, Кызыл-Тас?

— Фашисти көрүп тур мен, үгер-боозун октап чадап турар чүве-дир.

— Октап чадап турар болза, бастырып каааыт!

— Дыңнап тур мен! — дээш, фашисти пушказы-биле кайа чылча бастырып эрте бердим.

Бир-ле хүн, эш командир Чүргүй-оол, улуг дужаал эккелди.

— Бистерге, тыва танкистерге, чажыт дужаал эккелдим. Чаза булгаашкын, халдаашкын кылып бис! — дидир. — Ону бүдүн шериг кезээ халдааны ышкаш, эрес-дидим кылып силер!

Оон менче көргөш:

— Көрдүң бе, Кызыл-Тас, кезээде мээң оң талакы чарыымга, мээң оң талакы холум бооп чоруур сен.

— Дыңнап тур мен, эш командир! — деп харыылааш, езулап кагдым.

Оон соонда ок-чепсек, снарядтарны долдур чүдүрүп, солярканы, маслону база долдур кудуп алгаш-ла, дужаал манап олур бис.

Даңгаар эртен үгер-боолар фашистерниң туруштарыңче боолай-ла берди, чүгө от кызаңнаар! Ол чарыкта кызыл от хып турар чүве-биле дөмей. Элээн болганда, сигнал ракетазын адып үндүрдү, командир-даа рация-биле: «Халдаашкынче!» деп дужаады. Фашистерниң уунче чаза-шаап, халдап кирипкен бис.

Элээн үе эрткенде, фашистер минтип келген хевирлиг, бисче удур боолап эгеледилер, бистер-даа боолавышаан, бурунгаарлап тур бис. Дескиндир довурак-доозун, частышкыннар кызаңайнып чаштап турда, халдаашкынны улам күштелдирип, фашистерни узуткап-ла тур бис, фашистерниң удурланышыны база күштүг, ынчалза-даа күжүр тыва оолдар тоор эвес, тура дүшпейн, халдап-ла тур бис.

Бо тулчуушкун үезинде база бир солун чүүл көрдүм. Фашистерни пулемет-биле боолаарымга кээп дүшпөс, тендирип турар, оон соонда харын оожум барып дүжүп

турар болду.

Командиримге рация-биле дамчыттым, бо фашистерни боолаарымга кээп дүшпөс элдеп чүведир, эш командир — дээримге, оларын эзирек эвес чүве бе, оол? — дидир. Ам, шынап-ла, топтап, сонгадан көрүп ораарымга, «азаларың» тендирип кылаштажып, танкыны безин автомады-биле боолаан турар болдулар. Командиримче ол дугайын дамчыдарымга: «Бастырайн чорбаан эвес сен, Кызыл-Тас, халдавышаан, чаза бастырып эрте бер!» — диди. Шак-ла ынчаар халдып эртим.

Хүнзедир халдап келдивис. Фашистер биске удур чаа күштер октап эгелээн. Командирге:

— Ок-чепсек эвээжеп тур эш, командир! — деп дамчыттым.

— Халдаңар, туттунуңар, ам удавас улуг күштер халдаашкынче кирер! — диди.

Ам канчаар, төрзөн чурт кончуг дээш, фашистерни дүй берип-ле тур бис. Дүш соонда-даа ам черле бергедеп эгеледивис, командиривисче дамчыттым:

— Ам кажан «Улуг халдаашкын» эгелээр чүвөл, эш командир? — дидим.

— Рацияга «Улуг халдаашкын» дугайында чүве ыттава! — дидир. Мен тоор эвес мен, мынча дидим:

— Тыва оолдун дылын фашистер билер бе, эш командир?

Элээн болганда, командир Чүргүй-оол:

— Кызыл-Тас, сээң черле тыппазың чок кижилер сен аа, шын-дыр, Тыва дылды олар каяа билер деп аан — дээш, тадыладыр каттырды. Ынчап олурувуста, кончуг «Катюшалар», пушкарлар-даа боолай-ла берди, өске чүкче. Командирден айтырдым:

— Чүгө өскээр боолай берди, бо улузун?

Ам командирим чугаалай берзе-ле:

— Бис фашистерниң күжүн биллип алыр дээш, «меге халдаашкын», «кажар арга» ажыглап, халдап турар улус-тур бис — дидир.

Кежээ, караңгылааже чедир демисештивис. Мээң танкымның илчирбезин үзе адыпкан, ок-чепсек-даа төнгөн. Командирге

дамчыттым, олар келгеш, мээң эштеримни алгаш барды, улаштыр халдап чорутулар.

Имиртиней берген, илчирберлерим кожуп алыр дээш, кызып тур мен. Колдуунда ажылым дооступ турар үеде дыңнаарымга, өске дылда улус чугаалажып кел чор. Элээн болганда, мырыңай чоокшулап олурлар ийин, топтап көөрүмге, фашистер болду. Мени көрбээнер. Элээн көрүп ораарымга, чоогумда улуг чудук чыдыр ийин моң. Ам канчаар аяр үңгөп четкеш, иштинче бакылаарымга ишти элээн хос болду, ынаар дедирленип алгаш, үңгөп кирдим. Бир талакы холумга хол боозун тудуп алдым, чыда өлүр чылан эвес, фашистерни боолап чыткаш, өлүр ынаан деп бодай кааптым. Үннер чоокшулап-ла ор, элээн фашист солдаттар болду, шуужуп алган хевирлиг. Оон оожум дыңнап чыдарымга, идик (сапог) даажы-даа келди-ле, танк чанынга тура дүштү, шимээни «Т-34»-тү соктап тургаш, мынча диди: «Русиш Иван, сдавайся...»

Оон шимээн чок боорга, улаштыр базыпкан хевирлиг. Элээн болганда мээң чаштынып чыткан дыдым чанынга келди. Ыыт чок, хол боозун белеткеп алган чыдыр-ла мен. Фашист солдаттың шимээни адар деп турар хевирлиг, автоматын хос черге углааш, тонаан базарга, шак дүштү, огу чок болган, төнө берген хевирлиг. Оон фашистин шимээни үженип, октарын дилеп турар хевирлиг, октары шуут чок болган хире. Ынчаарга демги фашизип туруп алгаш, ыяшты тептеп, кырыңче ичелеп туруп алды, мен манап-ла чыдыр мен. Бакылап келзе, адарыңга белен чыттым. Фашист база катап алгырды: «Русише швайн!» — дээш, чудукту тепкилеп-тепкилеп, кылаштап чоруй барды. Улуг тындым. Ол үеде мен чүнү-даа бодап чыттым, кижиниң каш эрткен чуртталгазы, төрзөн Тыва-вазы каракка көстүп кээр чорду.

Украинаны хостап тургаш, шак мындыг чүвеге таварышкан мен, дуңмам.

— Командир Чүргүй-оолдун, оон эжиниң амы-тынын бистиң экипаж база камгалап каан улус болгай бис.

Танк корпусуну Украинаның улуг хостаар дээш т кириштивис. Дайын даа болур чүве ч Улуг халдаашкын танкым-биле үргү Чүргүй-оолдун о халдап чоруур киж халдаашкын үезинд снарядтар чазылг доозун көдүрүлген терже удур халдап хенертен командир чиде хона берген. дээш, рация-биле шимээн чок.

— Эш командир,

— Бистер улуг дарлып кире бер харыылады.

— Кайда?

— Силерниң му жигеш хевирлиг артында улуг оңгар.

Ам канчаар, тей каш, дески черге дүгеш, кончуг шалыпк баглааш, танкыны тыштым. Команди хөдөлдириптерге, му биле баглааш, оңа четпишаан, үндүр т

Халдаашкынны выс, эштеривис дээ кам-хайыра чок узу

Хоорайны хостап командирим меңээ тыпсыр деп штат дужаалын үндүрери дыңнатты. Ол дужаа сураг барган-дыр ий дээш, элээн боданы дашкаар таакпылап

Оон бээр ам 40 ч Шах мындыг онза, танкист, Тываның, ол эки турачызы бооп кады төрзөн чурт д Германияга удур д раан, эрес-шудургу, диг фронтучу, Кыз старшиназы мээң д йын чылдарында с дарын төөгүп, сакты

Валер
РФ-тиң Улус өөрч хүндүлүг ажылда
Бии-Хем кожуну
Өөк сумузу.

Кижил болгаш бойдус

ИВИЛИГ—ЭМНЕКЧИ КҮШ

ай-Тайганың «Шивилиг» аржааны Хемчик хемниң, пен хөлдүң солагай талазында Оргулааш тайгазының аажаагында кайгамчык чурумалдыг черде: Шашпалдың к сыннары Мөңгүлек, Оргулааш Бай-Тайга бүргээн к дагларлыг, аалчылар магадап ханмас эм оъттарлыг, суглары каттышкыш, чер адаанче кирип, Кургаг-Хем дамыракты бадырып, Улуг-Ооругже кирип, Хемчик е оруун уламчылап турар. Улуг чаашкыннар үезинде аг-Хем аажок-ла мөөп, шурап бадып чыдар апаар.

«Шивилиг» деп ады шиви хөй боорга ынча дээн боор. ын үнген дөстери аңгы-зим-Бажының «Шарлан» өйүндү, баар арыглаар), «г» (-4-5 градус, чүстер, к-радикулит), «Ээр-Дыт», эң кол чонуну барып тускээрлери Кызыл-Хаяның болгаш «Чүрек» аржаан болуп турар.

ун амыдыралчы күжү кайыг, ол чүгле кижиниң сук-чидирер эвес, янзы-бүрү арны эмнээр шынарлыг. ц-не байлак, айыыл чок эм-ниң бир хевири. Ылаңгыя тивтиг байдалы күштүг, ра-ү-биле -6,5 температуралыг -биле эмненирин эки били-ла.

аанга кирериниң мурнунда г сугуну гидрологтуг, био-олгаш химиктиг тургузуун-арыштыр эртем езузу-биле ы билер специалистерниң ап, арга-дуржулганы сол-гула. Ынчангаш соок суг-ненириниң аргаларын шиң-алыры артык эвес. Кижил организмниң күчү-кү-ергиязын, арга-шинээн би-рлуг: саарып кудуп эмне-шаптанып, чиңнеп, ваннага күштүг радоннуг минерал-уу-биле шаптаныр бе, мас-гимнастиканы ажыглаары л. Соок суг кижиниң назы-дырынга, хөй чылдар иш-ага-бот, сөөк-даякты, чүс-быжыктырарынга база . Аржаанга профилакти-шын эмнээшкенин чедип ижи сергек болур болгаш, илдези, чүрек, ижин-баар-ылдаары экижири.

бир кол чүве — соок суг-ненириниң аргаларын ханы дил алыры артык эвес. гру аарыгларны: төп нерв-зының, чүректин хан-да-тилдезиниң, баш сөөгүнүң, үрелиишкенин, остео-артрит база чүстер, дурт-нык, тыныш органның (т, ангина, астма), ижин-ү эргилдезиниң, херээжен-ий аарыгларын экижидип рунуң аргалары хөй.

г аяктарга, стаканнарга ар-6-7 минута тургузуп алыры радиоактивтиг херелде-ниң ужулуп, тарап эвээр-ген болгай. Аржаан сугну ишпезиниң чылдагааннары дээрге, кижил бодунуң ка-байдалын билер-ле бол-нчап билер, ижин-шөйүн-ас, боостта иштиге оюл-үрелиишкенин туруп бо-нан янзы-бүрү минералдыг г аржаан эмнээр туржук, арыгларны тывылдырып

кештин халдавырлыг аарыглары (кодур, экзема), ижин-шөйүндү аарыгларының оюлганнары, бер-тик-сыныктар аар байдалдыг тур-да, хан базыышкынының 3-кү, 4-кү чадалары, бүүректерниң хоочу аарыгларлыг кижилер аржаанга кирерин шеглезе чогуур.

Аржаанга анаа-ла дыштанып алыр дээш келген кадык кижилер (ылаңгыя аныктар) соок сугга эм-ненип тура, арага аймаан ажыглап, таакпылап, аржаанның айыылдыг херелденишкениниң девискээр-ринге чок черлерге (200-300 м.) майгыннарын тип алгаш, экологтуг негелдени сагывайн, кадыын эки-жидер туржук, өске аарыгларны тып алгаш чанып турары хомудан-чыг. Дегдиришкенин, хан базыыш-кынының, чүректин болгаш мээ-медерел баксырадыр, далар-ты-ныштаар дээш, оон-даа өске аарыгларны тывылдырып турар.

«Шивилиг» аржаанынга хөй санныг кирип турар кижилер эң-не баштай ыдыктыг девискээр-ге баар болгай. Кандыг-даа чоннар-ның чүдүлгезин хүндүлгезин чугула. Ыдыктыг ыяшка келгештин тыва чонунуң чүдүлгезинге дүүштүр чаа-гай чаңылдарны сагывазы, куль-туразының кудузуң көргүзүп тур-рар. Саңны салыры, чажыын ча-жып, экини күзүн йөрээлдерни кылырын билбес боору хомудан-чыг. Девискээрни хирлендирип, арага-дары чажып, хөй-ле ааш-чем дээжизи оваалап, саваларга (лаа-залар, целлофаннарда) хөй суук чемнерни арттырып турары бойдус камгалалынга удур чүүлдер-дир. Аржаанның бажы-биле эртпес, оон дөзүнүң даштарын, дорураан касканавас, шоргалар артавас дээш, оон-даа өске ыдыктыг чаң-чылдарывыс бар болгай.

Аржаанның шоргалардан бат-кан кара дамырактарына кирип тура, эге баштай бажын шорга адаанга тудуп болбас, чөвөөн бол-гаш моюн чүннерин, чүрек талазын оожум шаптап, оон чоорту холдар, буттарны, таваңгайга чедир өттү-рүп, бичилеп массажаңгаш, шор-га адаанга олурар сандайжыгажын болгаш туружун күштүг суг-биле аштап-арыглааш, иеден төрөөн мага-ботту баштан улуг эргектерге чедир катап шаптаныпкыш, оорган-ның төп белдининче кактырып эгелээр. Ол кирип тура, аржыыл, чоттунар чүүлдер ажыглап болбас, чүге дээрге күштүг минералдыг ра-дон херелденишкениниң радиоак-тивтиг эмнээшкени эт-ханага дээп, кижиниң күчү-шыдалын, нерв сис-темазын, чүрек ажылын экижидер. Кижил бодунуң шорга адаанга эм-ненип турар үезин сагыыры чугула, эң-не үстү 7-8 минута. Эмненип-ле тур мен дээш 30-40 минута олуруп, өске аарыглар тып алырлар база бар болуп турар, аарып-ла турар черим бо-ла болгай дээш шорга адаанга аарып турар организмни үр тудуп болбас, таакпылап, алко-голь аймаан ажыглаары хоруглуг, ол бүгү эмнээшкениг удур.

Делег-оол БАРААТ.

Бай-Тайга кожун.

(Тончүзү.
Эгези №№ 83, 84, 85
«Шында»).

Белек-оолда ыттаар ыт-даа чок, харлыктыр тепкен чүвези ээги сыйылган хевирлиг, хөрек ишти ышкылап, карарып аартыр, ты-нарга, аарышкылыгы шанчып тур-ган-биле дөмей, ойбаннаар. Чүве чугаалаар арга бар эвес, аас ажар болза, дораан кээр хире. Чугаа-ланыр-даа дээрге, тынып чадап олурган кижил чугаалаар харык кайда боор, иштинде ээги сыныгы өкпеже кирген болза кончуг-дур деп бодап олурган.

— Чоп дылың сырыпкан-биле дөмей олур сен, ашак, азы дылың-ны мээң дунмамның эди амдан-ныг боорга, кады чиптиң бе? Чок аан, оода кижил кижил-биле таакпы-лажып каар боор ийин, акым, ындыг-мындыг-дыр деп, ужу-р-чөвүн чугаалап кагза, адам-и-ем кырган улус ышкылап, оларны безин кижил дивес чордунар але. Бо сен, чүге ыт чок сенем, Белек-оол, азы сени база шанчып кааптайн бе?

— Харын, бо угбаң шагдаалар-биле кады оглун Кызыл чедирип чоруй барган, кээр-ге-ле, ада-и-еңге барып ужуражыр деп ордувус ийин, оглум, багай аарыг дунмазын хей хорададыр оол-дур ийин.

— Чүү деп че, ашак, дунмазы эвес, мээң дунмам бичии чүве-дир, ол сээдең чүвең ашак кижил ышкылап, өлүрүкчү чүвөң. «Угбаң кээр-ге» деп, магалыг-ла чүве-дир, сээң ол албыстыг куяң кижил билер кижил ол боор харын. Оглуң иезин дөзөөш, албыстыг болганы ол-дур. Че, ам чүү деп авыастаар сен? Кезээде кадайың эдээден туттунуп алган чоруур боорга, ындыг чүве-дир ийин, ашак. Сен чогуң эр кижил сен бе, эр кижил сен бе деп тур мен, чүге ыттавас сен? Чок. Сен эр кижил эвес-тир сен. Эр кижил болзунза, өлгөн оолдун сөөгүн тутчуп каар сен. Таптыг-дыр бе, мээң багай дунмам өлүп калган, эки-дир бе, хыың ханып тур бе? Оода мен сеңээ бодум чедип кел-дим ышкылап, кайыл ынчаш, кудуп бээр арагаң кайыл? Чүдөк харам чүвөлөр силер але, ындыг ийикпе?

Сылдыс-оол ам эзириниң улуундан ашакты эттээр-даа харыы чок, черже көрнүп алган дүкүр-түнүп, Белек-оолдун сирбектенип-кеш, бодунуң аайында чалчыт-тынып олурган.

Виталий балды дилээш тып ча-дап, херим иштин көрдүнүп, турган тракторнуң арты-иштин көрүп тура, алгырган:

— Тракторуң ажылдат, ашак, бо харам чүвөлөрдөн кижил чүве манап, кижиниң дунмазы халас баар эвес, оода бо тракторну шүү-делге ап аар чүве-дир.

Удумзурап олурган хире Сыл-дыс-оол, Виталийниң сөстөрүнден отту хонуп кээп, тура халааш, черде олурган ашакты бир тепкен.

— Дыңнадың бе, сука, чүге сал-бая берген олур сен, дүрген халы че, тракторуң хөдөлдиргеш, бажың чанынга чедирип, тургузуп бер, арын-нүүрүң бар ашак болзунза.

Удурланыр арга бар эвес, ээги-зиниң аарыыры-даа кончуг, тынар-га, ойбаннаар, шыдажы-шыдажы тракторун хөдөлдиргеш, боттары муңуң аарын дилээң. Оолдар ашак-биле маргышпаан-даа. Виталий тракторнуң руль артынга олуруп-каш, акызын чанынга олуртуп, дун-маларын кыйгырып алгаш, халдып чана бергеннер.

Өнермаа даартазында кезээ чанып келген. Ашааның арны каш черде көк, эрни чирик. Чүү болга-нын айтырарга, ашаа даап бодаан бодаалдарын бадыткап, оолдар чүү деп, чүнү канчап турганын бирден

ФУТБОЛ

• Чечен чугаа

бирээ чокка, боттарының шын эвес болганын тайылбырлап, таак-пылажып каар чүвевисти деп, эп-чок болганын чугаалаан. Кадайы аңаа каттыжар хамаанчок, дедир барган:

— Кожуун төвү кирип, үптек-чилерни билдирер кижил мен — деп бо.

Белек-оол:

— Ажырбас, тракторну чоор сен, улус төлүн чидиргенде, сынык ээги үш-дөрт хонуктан эттине-ле бээр ыйнаан, үр-чар чугаа үндүр-бе, улус-биле аас-дыл кылба — деп чадашкан. Кара шору. Эртенинде даң бажында-ла: «Шагдаа чери баар кижил мен» — дээш салып кире берген.

Кожуунуң иштики херектер килдизиниң истекчизи Белек-оол-дун аксы-сөзүн дыңнап, протокол-га бижип, адын салдырып алгаш, эмнелге черинге хөрзөн тыртты-рар, арны-бажында балыгларын көргүзөр кылдыр саазын бижип бергеш, бодунуң келген машина-зынга-ла эмнелге чедирип каан. Сылдыс-оол эзириниң улуг турга-нын, чүнү канчап турганын сагын-мазын чугаалап: «Өнермаа чүвени хөөктүрүп турбас ийикпе, мен каа-ынчап баар мен» — дээш, хөрлээр болган.

Виталийни байысаарга, тоору-даа чок: «Черле ол-дур. Ам чүү болган чүвөл, кижини өлүрүп каан-дыр, угааны багай оглун чүге эки көрүп турбааннарыл? Оларның хараазы-биле бистиң дунмавыс амы-тынындан чарылган-дыр, азы чүл, бо шагда кижил тыны трактор өртээ четпес апарган чүве бе? Ам кээп биске херек оттурар деп, амыр-дыр силер. Ол шулбус ыш-каш Өнермаа деп кадай силерни садып алды ыйнаан, улус хээлиеп өөрөнгени аайлыг эвес. Ону бил-бес кижил бо суурда кайда боор. Өчүк бер деп че, херек болза, боттарыңар өчүп турунар, өчүүр хире херек кылып каан бе кижил» — дээш, серт-даа дивээң. Ийи бичии оолдун өчүүн ап, байысаап алган соонда, Виталий биле Сылдыс-оолду кожуун төвүнде истелге изоляторунга хоругдалга олуртуу-биле, «Истелгеге шаптык кадып болур улус-тур, кылган херээ база аар» дээш, шагдаалар алгаш чорупканнар.

Өнермаа шагдаалар чорбаан-да-ла, тракторун бажынының ча-нынга эккелдирип алган. Оглун чидирген ашак-кадайже чаңгыс таакпы сунар хамаанчок, турган улустун шуптузун кончуп каапкан:

— Ол-дур, еразы бак чүвөлөр. Улус бастып өөрөнгөн, мээң багай оглумну дора көрүп тургаш, аарыын кирип каан-дыр силерниң чүү адам кылдыр азырап өстүрүп каан оглуңар. Чаяан ам Кызылда сээдеңнер эмчизинде улус чуду көрүп чыдар. Мээң багай оглумну ынчанмаңар деп чеже катап силер-ге чугаалап туржук мен, сактыр-дыр силер бе? Хей чүве чугаала-вайн турган-дыр мен бе, ам билди-нер бе? Шүүдел-шүүдел деп алган, кым буруулуг чүвөл, шыны-биле алыр болза. Кым шүүдевейн турарыл? Анаа орган кижини кээп эттеп-сол, үптеп турган херээңер чүл? Кем чок, бурган ышкы ашак-тыр ол, билбес эвес силер. Силер-ниң оттулар ыяжынарны безин халаска сөөртүп берип чорду чоп. Оглуңарның өлүмүн үстүңерге тудуп, ону ажыглап, мени үптеп де, шыдавас силер. Көөр-даа силер, хоойлу мээң таламда. Анаа чугаа-лаан болза, мен база кижил-дир мен, чүвени көрүп, билип олурар.

Ол хире болганыңарда, келдерел-даа турбас, кижил базынган чүвөлөр боор бо, улуу, аныаа чок. Кижил-лерге, барып-барып силерлер ке-зекке, базындырар кижил мен боор мен харын. Шүүдел-шүүдел джи-ип алган, ыядыр арын чок чүвөлөр!

Өнермаа хөдөлү бээр болза, кымны-даа дыңнавас, суур чону билер. Чаа-ла кижил ажааган улус-тун ажыгы улуг болганындан, Өнер-маага чагыртыры кайда боор, оон-моон эмгележи, удур-дедир бу-руудатчып, дора көржүп шаг бол-ганнар. Участок шагдаазы Өнер-мааны күш-биле алгаш чорбаан болза, база дүшкүрүлүг-ле...

Чартык чыл эрткен. Чаяанны Мergenниң амы-тынынга четкенин-ге буруулуг деп санааш, угааны ба-гай улус эмнелгезинге аарыы эттингизе чедир күш-биле нити-лелден аңгылап, кем-херек кылган угаан-медерел талазы-биле аарыг улус чыдар тускайлаттыган эм-нелге черинге эмнедир кылдыр шиидип каан.

Сылдыс-оол биле Виталийни база Белек-оолдун хуу өңчүзүн күш ажыглап, амы-тынынга кыжа-нып, кадынынга чик хора чедирип тургаш, үптеп-хунаап алганынга суд буруулуг деп санаан. Ындыг-даа болза, оларның кем-херек кылып турар үеде угаан-сарылы чок болган дунмазын ажаап турганындан балараарып, кылып турар чүүлдеринге огулуг үнелел берип шыдавас турган бооп болу-рун буруулуг чиигедир байдал кыл-дыр өөрөңгө көргөш, оларның хос-талгазын казып шийтпейн, шен-хуусаа берип каан.

Мөчөөн кижини ажаап-хөөр-жүдеринге үндүргөн чарыгдалды база оглун чидирген ада-иениң са-гыш-сеткил когаралының шүүделин төледирде, Чаяанны угааны багай болгаш, бодунуң кылып турары кылдыныгыларынга чогулчалыг үнел-лелди берип шыдавазын, ажыл кылыр шинээ чогуң суд өөрөңгө көргөн. Мындыг байдалда аарыг кижини хайгааралда ап турар ада-иезинден чедиртинген когаралды тыртарын, назы четпезин уруглар-биле бир дөмей кылдыр, хоойлу көрүп турар болганда, Чаяанны ада-иези Белек-оол биле Өнермаа Mergenни ажаарда, оон төрөлдө-риниң үндүргөн шүүделин долузу-биле төлээр кылдыр суд шийтпир-леп каан.

Суд албан черлериниң шийтпи-ри ындыг-даа болган болза, кайы-даа тала шийтпирниң боттарынга ажыктыг кеззэн шын деп, удур та-лага ажыктыг кылдыр көргөн че-рин буруу шаап арткан. Мындыг байдалдыг чаңгыс кудумчунуң ол-бо талазында кожолар кижил бү-рүзү бодунун шынынынга бүзүрөп, удур-дедир чаргы-чаалда кылып, бот-боттарын буруудадып, бот-боттарынга кыжанып чоруур болу бергеннер. Кайы-даа таланың төлү бодунга эргим болбайн канчаар, ындыг-даа болза, эрткен чүве эрткен-не болгай, ону коптарарга, чүнү экизил, ам база өжөөн не-гежи, улаштыр маргыжарга, чуду-руктуң кырынга чудурук үнер деп чүве бар болгай. Келир үеде чурт-таар ажы-төлдүн, ал-боттун салым-чолу кандыг болурул деп айтырып ам дээрде кожоларның кайызы-ның-даа угаанынга кирбээң. Ын-дыг-даа болза, амыдырал чоорту аайлажып, бодунуң агымынче таарыштыр кирип кээр-ле болгай. Азы шыдавас бе?... А суур оол-дары кезек болгаш, футбол ойнаа-рын уламчылай берген.

Б.КЫРГЫС.

Тыва бижиктиң 80 чылынга

ТҮРКТЕРНИҢ ҮЖҮК-БИЖИИ

Тыва бижиктиң тургустунганын бээр 80 чыл болганын демдегеп турар бис. Номчукчуларга солун боору-биле С.К.Шойгунун тургусканы «Урянхай тыва дептер. Антология» номунун I томунда бистиң бурунгу өгбелеривис — түрктөрнүң үжүк-бижииниң дугайында номчукчуларга таныштырып көрээлиңер.

Бижик дээрге дылдың ээзиниң чурттап турар девискээринге-даа, үе аайы-биле чон чиде бээр-даа, эрткен салгалдарның бодалдарын илередип, салгакчыларынга дамчыдып негтередириниң күчүлүг чепсээ болур.

Күлтегинге тураскааткан бижик-мелде: «Чонумга чугаалаар дээ-нимни шуптузун маңаа, мөңгө дашка сиилбизин деп чарлык кылган мен. Ону көрүңер, бижикти хандыр билиңер — мында бо мөңгө дашты чүс-чүс чылдарда тургустум (732 чыл. Орхон. Монголия).

Түрк бижик бистиң эраның мурнунда-ла тыптып келген болгаш ийи муң ажыг чыл-биле санат-тынар. Тываның девискээринде руника ышкаш демдектерлиг кожээрлер тывылган, олардан-на эрте-бурунгу түрк бижик эгелээни чадавас. Ону эрте-бурунгу герман рун бижикке дөмейлеп, туниктиг бижик деп адаан.

Эртем езугаар түрктөр руниктиг бижикти Иранга бистиң эраның мурнунда VI-IV вектерде ажыглап турган. Чоорту чоон чүкче дыка өскерткен арамей алфавитке үндө-зилээн Ортаа Азияның иран дыл-дыг чону согдийлерден алган. Ал-фавитти согдийлерден үлгерлээни түрктөрнүң эне чуртунга көргө-ни, иран, безин харын индоевропей чоннарның салгалдарының чайын-налчак үлгерин херечилеп тура-рын көргүскен. Ооң кадында, 1970 чылда Алма-Ата хоорайның чоок-кавызынга (амгы Казахстан Рес-публика), Исык суур чанынга ал-тай хевирлиг курганның каскан, баш бурунгаар ооң үе-шин Базырык курган-биле (Алтайда) деңнеп бо-лур азы бистиң эраның мурнунда VI-V вектер. Исык чевээнден 26 горизонталдыг демдектерни сиил-бип каан Орхон-Енисей бижик сагындырар аяк тывылган. Ол дээрге түрк бижик арамей бижик-биле чергелештир ажыглаттынып турганын даап билип база ооң ха-маарышпас укталганының барым-даазы болур. Ооң дугайында бис-тин эраның мурнунда III вектиң кы-дат летописерде (чыл бижилге-леринде) база бадыкаттынып ту-

рар «каңгы чон доора бижиир тур-ган болгаш кыдат чаңчылда үстүн-ден куду одуруглуг сөзүглелден ылгалдыг».

Руннар боттук чаартылгаларга дүүшпес, депшилгеге удур (каргыс) болгаш чүгле өске хевирниң би-жиин-биле солуттунуп болур. Түрк дылдарның туруштуу, кадагалал-дыы шагда-ла билдингир турган. Түрк руника бижик хереглээр үжүктөрүнүң чамдык тус черниң онзагайларлыг 35 демдектерден тургустунган. Олар оң таладан солагай талага бижитинер, дем-дек бүрүзү аразында тудушпайн, аңгы шыйдынар. Түрк этностун алфавиди оларның культуразының бедик деңнелин көргүзүп турар. Түрк руниктиг алфавит түрк дылга тергип тааржыр болгаш ону со-лаан уйгур, араб алфавиттерден артык сайзыраңгай — деп, акаде-мик В.В. Бартольд демдеглээн.

Түрк каганаттар үезинде түрк бижик аажок калбаа-биле негте-рээр: Алтайдан Днепр биле Ду-найга чедир, Поволжьеде Ортаа Азия болгаш Кавказка чедир. Ынчангаш евразияның түрк чонна-рының үжүк-бижиин-биле таныжыл-газы хөй чүс чылдарда төөгүзү болур.

Эрте-бурунгу түрк бижиктиң эң билдингир тураскаалдары Орхон бижиктер болур. Оларны Орхон (Билге-каганга — Күлтегинге) бол-гаш Селенга (Тоньюкуктун бижии) хемнерден тывылган. Бо бижиктер дээрге түрк ниитилелге калбаа-биле таныштырылган — кыйгырыг-дыр.

Чижээлээрге, Күлтегинге ту-раскааткан Биче бижик Билге-каганың сөстери-биле эгелээр: «Деңгерлер дег өндүр, дээрлерден чаяттыгдан Денди мерген түрк

Билге каган бодум Шак бо өйде

дүжүлгеге саададым.

Соомдан салгаар дуңмаларым, оолдарым,

Буян чолдуг, бириккен аймак-чонум,

Мурнуу чүктүн шад-ачыт беглери,

Орхон хемде Күлтегинге тураскааткан көжээ. VIII в.

Соңгу чүктүн даркан дужаалдыг беглери, Чар-сөзүм эниске

киир дыңнаңар.»

(Күлтегин. Бурунгу түрк би-жиктиң тураскаалдары деп номда А.А. Даржайның очулгазы-биле. — Кызыл, 1993. — Арын 15.)

Ындыг жанрның бары эрте-бурунгу түрктөрнүң сөзүнүн дээш-тин боттук күш деп санаттынын бадыткап турар. Ооң ужурунда, ниитилелдин сайзыраңгайы, хөй-ниитиниң санал-оналын кичээнгейге алыры болгаш сөс культуразы ховар болгаш бедик хөгжүлделиг турган.

2003 чылда бүгү түрк делегей Орхон-Енисей бижииниң турас-каалдарын казып номчаанындан бээр 110 чыл оюн демдеглээн. Тываның Чазааның деткимчези-биле тыва эртемденнер бо төө-гүлүг болушкунга тураскааткан кайгамчыктыг ховар дээн «Күлте-гин. Мөңгө даштың шүлүк чогаалы» деп номну парладып үндүрген. Ук номда VI-VIII вектерниң Орхон-Енисей тураскаалдарының сөзүг-лелдерин латин үжүктөр-биле чара бижээн болгаш орус-тыва дыл-дарда тус-тузунда очулдурган.

Мария МАРТАН-ООЛ

очулдурган, филология эртемнериниң кандидаты.

85 чыл

Ынчан бир дугаар класска өөренип турган мен. Бир-ле хүн өөрөнгөш кээримге авам, акым суглар солуннар номчуп олурлар. Орун кырынга чыткан солунну холумга туткаш, улгаттыр бижээн үш улуг үжүктү ыткыр номчудум. Авам чүү дээнин айтырарга «Шын» деп каан-дыр» деп хары-ладым. Авам хөлчөк өөрүп, «шын-дыр, уруум» — дээш, чассытканын ам-даа утпас мен. Солунну бажың бүрүзүңгө үлөп чедирер почтальон угбайны Зоя Дарыма дээр чүве. Узун, шыырак-ла угбай, улуг хөм сумказын эгиннепкеш, чагыдыл-

«ШЫН-Д
УРУУМ
ДЕП МАК

ганы, чагаалары аайы-биле хүннү наарын сакты-дыр Кедээр аалдар же солуннарны ач чедирерин, ынчан нуургаарым аажок авам сугга дышта кээримге, аъттыг К дээр акый солун Амгы үеде бо ийи чилериниң аравык данчыг. Ынчалза чонга солун, чаг чедирер харыысал сеткилди-биле ах Торгалыг суурну ырынга уттундурбас

«Шын» — дээним уттундурбас

Чеди харлыг курзук бодум Чедир номчуп шыдавас бол, ШЫН — үш үжүк кожупкаш, Шын — дээним уттундурбас.

Улуг кара сумка чүктээн Зоя деп почтальон угбай Авам, ачам, акыларым, угбаларым Аалчызы, манакчызы болуп чорду

«Шын» солун угбазындан Чыда калбас дуңмалары «Тываның аныяктарын», «Сылдысчыгашты Дараалаштыр кады уштур

Кижик бүрүзү солун туткаш, Кичээнгейи ында-ла баар Солун кээрин манап алгаш, Ажыл-ишке, чииги-биле кириптер

Холдан салбас хойлап чоруур Хоочун солун «Шыныыс» Август айның үжөн бирде Арат чонга бараан болган.

Сеткүүл солун «Шынымга» Сезен бештээн ою-биле Чедишкинниң, ажыл-ишти күзевии Черге чедир, курлак чедир мөгей

Тамара Ш

Тес-Хем кожуун, О-Шынаа суур.

2010 — Башкыла

АЖЫЛ-ИШЧИ ӨГ-БҮ

Амир Бораң-оолович биле Аюта Сергеев — кайызы-даа дээди эртемниг башкылар. О ортумак школазында хөй чылдарда чоннун чөөредип-кижизидип, эртемче орукту ачоруурлар.

Аюта Монгуш — школада директорнун өөөредилге талазы-биле оралакчызы, Амир Монгуш — Красноярскиннун күш-культура университетин бот-өөредилге-биле дооскан, школада хол бөмбүүңгө, хурешке тренер башкы. Ооң өө-ренкизи Сай-Даш Хертек Ак-Довурак хоорайның 45 чылынга тураскааткан байырлагга чараш хурешкени дээш шаңналга төлөпиг болган.

Аныяк башкы өг-бүлө кожуун, республика чергелиг маргылдаа-ларга киришкеш, шаңналдыг чер-лерни ээлээрлер. Оларның удур-тулгазы-биле 2008 чылда Тою кожуунга болган слетка 1-ги черни ээлээн бис.

Өг-бүлениң улуг уруу Валерия

4-кү, бичии уруу классты эки өөөред каннар. Чоокта бо оол немешкен, олч адап алганнар. Ажы малын чылдың-на тыг-Хөл тайгалары семиртирлер. Чүгү-рындан аңгыда, тарып ап турарлар Амир кырган-Күжүгетти дөзеп, Чоокта чаа ол Абак садып алгаш, дөр-дарны эвилелдеп а-брус бажыңны т Оларга ажил-аг болурун күзеп каа

Оргун

Кара-Хөл суму

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Кызылдың коммерция техникумунун 1996 чылда Айлаң Кошкар-ооловна ХОВАЛЫГНЫҢ адынга тывыскан УТ-1 №158827 дипломун читкенин барым-даалааш, ону күш чок деп санаар.

МИНУСИНСКИДЕ БАЖЫҢ САДЫП ТУРАР

Минусинскиде бажың садып турар. Бажыңда суг хандырылгасы болгаш чылыг туалет бар. Печка-биле одаар. Эки огородтук, садтыг. Огородта кудуу бар. Баня, подвал болгаш ажил-агыйжы тудуглар бар.

Харылзажыр телефоннар: 8391-322-0840 (Минусинск), 8923-264-8272 (Кызыл).

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7080. Чагыг 86. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИ Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыл массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530. ТР-ниң «Тываполиграф» Курунениң унитарлыг бүдүрүлгез (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларыны редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытты болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш автор харыылаар.